

Een realistische fictie: de *Heerlijkke reyse van Jan Aerts*

Marc Bogaert, Universiteit Antwerpen, Universiteitsbibliotheek

Samenvatting

Deze bijdrage wil enige duidelijkheid scheppen in de ontstaansgeschiedenis en de overlevering van het reisverhaal dat een zekere Jan Aerts uit Mechelen aan het einde van de vijftiende eeuw zou hebben geschreven over zijn pelgrimstochten naar Jeruzalem, het Katharinaklooster, het graf van de Wijzen uit het Oosten en het graf van de apostel Thomas, in het gezelschap van een Portugese handelsgezant. Dit verhaal heeft namelijk menig lezer misleid wat betreft het verloop en de waarachtigheid van de reis, de periode waarin het verhaal is geschreven en zelfs de vermeende auteur. Hoewel de tekst een beetje schatplichtig is aan Jan Van Mandeville's *Reysen int heilighe lant* en Bernhard von Breydenbachs *Peregrinatio in Terram Sanctam* vertoont de verhaallijn ook gelijkenissen met drie reisverhalen uit de periode 1490-1515, waarin het hoofdpersonage ook beweert naar het graf van de apostel Thomas te (willen) reizen: *Tvoyage* door Ambrosius Zeebout, het *Libro del infante don Pedro de Portugal* en *Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff*.

Abstract

This article aims to shed some light on the origins of a book of travel which is purported to have been written by Jan Aerts fom Mechlin in the Duchy of Brabant at the end of the Fifteenth Century. Jan Aerts claims that he has made pilgrimages to Jerusalem, Saint Catherine's Monastery, the tomb of the biblical Magi and the tomb of the apostle Thomas in the company of a trade agent of the Portuguese crown. Throughout its existence this story has mislead its readers as to the circumstances and truthfulness of the journey, the period in which the story was written and even the identity of the author. Although indebted to some degree to *The Voyage and Travels of Sir John Mandeville* and Bernhard von Breydenbach's *Peregrinatio in Terram Sanctam*, the plot of the story also resembles three travel stories which were written between 1490 and 1515, in which the protagonists also claim that they have endeavoured a journey to the tomb of the apostle Thomas: Ambrosius Zeebout's *Tvoyage*, the *Libro del infante don Pedro de Portugal* and *The pilgrimage of Arnold von Harff*.

e-mail
marc.bogaert@
uantwerpen.be

Wenn jemand eine Reise thut, so kann er was erzählen
(Matthias Claudius; *Urians Reise um die Welt*; 1786)

1. CORT VERHAEL

In 1595 verschijnt bij de Antwerpse boekdrukker *Gheleyn Jansens* een door de Brabantse literator Laurens Van Haecht van Goidtsenhoven *int licht gebracht* verhaal over een pelgrimstocht naar Jeruzalem en verdere reizen door het Midden Oosten aan het einde van de vijftiende eeuw: het *Cort verhael eender heerlijcker Reysen, gedaen by den machtighen Factoor des Conincx van Portugael Emanuelis die XIIIste* (Jansen-Sieben 1989: 152; Pettegree 2011: nr. 20398).¹ Het is merkwaardig dat men in de titel spreekt over een reis die zou zijn ondernomen door een handelsgezant van de Portugese koning, terwijl de lezer uiteindelijk toch moet vaststellen dat het vertellende of belevende ik eigenlijk een franciscaan (minderbroeder) uit de Lage Landen is, *gheboren binnen der plaisante Stadt van Mechelen in Brabant ghenoeemt Jan Aerts Sone Jacobs* (Aerts 1595: 64). Deze tekst wordt daarom in repertoria gewoonlijk gerekend tot de Middelnederlandse pelgrimsverslagen (Jansen Sieben 1989: 302, 306-307; Wasser 1991: 44; Kraack 2000: 97-100).

Jan Aerts begint zijn verhaal in mei 1481 in Venetië, waar hij ruim een maand verblijft voor hij aan boord gaat van een Venetiaanse galei om samen met een niet nader bepaald aantal pelgrims naar het door de Egyptische Mammelukken bestuurde Heilig Land te reizen. Daar worden zij begin augustus onthaald door franciscanen die vanuit hun klooster op de berg Sion de pelgrims in en om Jeruzalem mogen rondleiden. Tijdens een van die rondleidingen duikt voor het eerst de *factoor* op, wanneer Jan Aerts behoort tot een select gezel-

¹ Laurens Van Haecht (Mechelen 1527 – Antwerpen 1603) publiceert samen met de graveur Gerard de Jode de bundel emblemata *Mikrokosmos Parvus Mundus* (1579) die wordt vertaald als *De Cleyn Werelt* (1584). Hij vertaalt de *Brevis institutio de salutari poenitentia peccatoris* van Claude Vieuxmont als *Cort onderwijs der sondaren vermanende tot salighe ende vruchtbare penitentie* (1581), en de *Brevis et catholica symboli apostolici explicatio* van de Leuvense theoloog Johannes Hessels als *Verclaeringhe van tsymbolum oft twelf articulen des apostoelschen gheloofs* (1564). Hij schrijft ook een *Chroniicke vande Hertoghen van Brabant, vergadert uyt diversche historieschryvers* die na zijn overlijden wordt gepubliceerd (1606; 1612) (Pettegree 2011: nr. 4188, 14186-14193, 14753, 30751; Esser 2012: 291-307).

schap pelgrims dat dankzij die puissante *factoor* en diens connecties met de sultan van Egypte een hoogst ongebruikelijk bezoek mag brengen aan de *Tempel van Salomon* (de Al-Aqsamoskee), waar zij verscheidene merkwaardige en zeer tot de verbeelding sprekende relieken mogen aanschouwen (Aerts 1595: 28-29).² Hier onderscheidt het reisverhaal zich wel een eerste keer duidelijk van de pelgrimsverslagen van tijdgenoten zoals Claes van Dusen, Bernhard von Breydenbach of Georges Lengherand die vermelden dat christenen deze site niet mogen betreden (Conrady 1882: 212; Breydenbach 1488: fol. 26r; Godefroy-Ménilglaise 1861: 120).

Nadien zou de Brabander Jan Aerts met een dozijn Portugese pelgrims, aangevoerd door de *factoor*, Caïro hebben opgezocht en het Katharinaklooster aan de voet van de Sinaïberg, waar God volgens de traditie de tien geboden aan Mozes heeft gegeven. Rond hun Portugese leidsman zou dat gezelschap dankzij vrijbrieven van de Egyptische sultan nog veel verder trekken: via de Rode Zee en het Arabische schiereiland zouden Jan Aerts en zijn gezellen zelfs naar de *sepulture der drie heylige koningen* bij de berg *Fas* reizen. De Wijzen uit het Oosten zouden volgens Johannes von Hildesheims *Historien der heiligher drie coninghen* (*Historia Trium Regum*) aanvankelijk begraven zijn in een graf in een kerk in de stad *Seuwa* aan de voet van de berg *Vaus*, alvorens hun relieken via Constantinopel en Milaan uiteindelijk in Keulen zouden verzeilen (Hildesheim 1479: fol. 60r-60v; Scheepstra 1914: 50, 64-65). Daarna reizen de pelgrims naar de tombe van de apostel Thomas in de stad *Calamine* op het eiland *Macroen*, waar die heilige volgens onder andere Marco Polo en Jan van Mandeville aanvankelijk zou zijn begraven (Cramer 1908: kol. 148; Ronchi 2000: 247-249). Dat zijn twee fabelachtige reisdoelen die een kritische lezer uiteraard meteen doen twijfelen aan de betrouwbaarheid van deze tekst als reisverslag. Vervolgens zouden de dertien pelgrims terugkeren naar Jeruzalem. Daarna varen zij aan boord van een Portugese galei naar Lissabon, waar *Die Edel Coninc van Portugael met name Emanuel* hen in april 1484 feestelijk zou verwelkomen (Aerts 1595: 63).

Op de slotpagina verklaart Jan Aerts dat hij in 1488 in het gezelschap van Hendrik van Bergen, de bisschop van Kamerijk, nog een tweede keer naar Je-

² Een groot deel van de beschrijving van dit bezoek is vrijwel letterlijk overgenomen in het in 1620 gepubliceerde pelgrimsverslag van Iacob Dirx Bockenberch (pelgrimsreis 1565-1566), zogezeegd als een vertaling van een fragment uit het reisverslag van Hieronymus Scheidt die in 1614 naar Jeruzalem is gereisd (Bockenberch 1620: 64). In Scheidts oorspronkelijke tekst (Scheidt 1615) is er helemaal geen sprake van een bezoek aan de *Tempel van Salomon*.

ruzalem zou zijn gereisd (Aerts 1595: 64; Neeffs 1873: 268, 581).³ Wie zou er immers beter geschikt zijn om Hendrik van Bergen op die reis te begeleiden dan een franciscaan uit Mechelen die reeds naar Jeruzalem op pelgrimage is geweest? Mechelen behoort namelijk tot 1559 tot het bisdom Kamerijk. Van die tweede pelgrimage wordt verder evenwel nergens verslag gedaan. Waarom Jan Aerts helemaal geen ervaringen of observaties van die tweede pelgrimage verwerkt, zal verderop blijken. Luidens diezelfde slotpagina zou Laurens Van Haecht een verwante van Jan Aerts hebben gekend, waardoor we als lezer veronderstellen dat hij zo een authentiek egodocument heeft verkregen.⁴

Ook al verschijnen er aan het begin van de zeventiende eeuw op de Antwerpse boekenmarkt prestigieuzere reisboeken over het Heilig Land, zoals *Le très dévot voyage de Jérusalem* van de Henegouwer Jean Zuallart of het *Itinerarium Hierosolymitanum Et Syriacum* van de Utrechtenaar Jan van Cootwijk, toch moet ook het *Cort verhael eender heerlijcker Reysen* enig succes hebben gekend, want in 1602 en 1606 wordt het door niemand minder dan Hieronymus I Verdussen (1553-1635) opnieuw uitgegeven. In 1619 volgt nog een Antwerpse uitgave, deze keer bij *Anthoni Spirinckx*. Hoewel het *Cort verhael* talrijke aflaten en relieken vermeldt, wordt het in 1652 door Vincent Caeymax in Dordrecht, nochtans een bolwerk van de Reformatie, nogmaals uitgebracht in de verzameling reisverhalen *Versheyde Voyagien ofte reysen* (Tiele 1884: 8, 257; Röhricht 1890: 136-137; Wasser 1991: 44; Kraack 2000: 99-100; Wasser 2014: 234).

Dit reisverhaal vinden we ook in drie handschriften die ons enkele opmerkelijke tekstvarianten aanreiken. In ieder geval is geen van die handschriften een afschrift van de druk uit 1595, of een van de latere drukken. Door alteraties in enkele niet onbelangrijke fragmenten te bestuderen kunnen we mogelijk wel de verbanden en de chronologie tussen de verschillende tekstvarianten reconstrueren.

³ Hendrik van Bergen (Henri de Bergues) (1449-1502), bisschop van Kamerijk van 1480 tot aan zijn dood in 1502. Erasmus, van 1493 tot 1495 secretaris van Hendrik van Bergen, heeft een drietal grafgedichten gemaakt waarin hij de aandacht vestigt op het feit dat Hendrik van Bergen pelgrimstochten naar Rome, Jeruzalem en Santiago heeft volbracht (Tournoy 1984: 106, 114; Bietenholz 1985: I. 132; Van Herwaarden 2007: 2-3).

⁴ *Jan Aerts Sone Jacobs wiens dochter met name Anna huysvrouwe Jans de molder dees persoon deur wiens diligentie dit teghenwoordich boecxken int licht ghebracht is meer dan over xxx Jaren binnen der voorschreven Stadt Mechelen ghekent heeft* (Aerts 1595: 64).

Het eerste handschrift dateert uit de tweede helft van de zestiende eeuw (circa 1580) en heeft behoord tot de privécollectie van Emmanuel Neeffs (1841-1879), burgemeester van Bonheiden bij Mechelen (Van Cauwenberghe 2006: 355). In 1873 heeft Emmanuel Neeffs een behoorlijk uitgebreide en van commentaar voorziene samenvatting van de tekst in dit handschrift gepubliceerd. Dit handschrift zou anno 1999 nog steeds in het bezit geweest zijn van de erfgenamen Neeffs (Deschamps 1999: 24-26). In 1992 heeft Henri Installé, de voormalige stadsarchivaris van Mechelen, van dit handschrift een transcriptie kunnen maken (Van Cauwenberghe 2006: 354). Dat afschrift hebben we kunnen gebruiken dankzij de huidige stadsarchivaris Willy Van de Vijver.

Het tweede handschrift dateert uit de vroege zeventiende eeuw. Het wordt bewaard door de Koninklijke Bibliotheek te Brussel (KB II-1288). Dit eenvoudig geïllustreerde handschrift was voordien eigendom van de Mechelse antiquaar August de Bruyne (1839-1889). Vermoedelijk is dit handschrift ooit bezit geweest van het in 1783 onder Keizer Jozef II opgeheven klooster van Sint-Salvator, genaamd Thabor te Mechelen, een klooster van reguliere kanunnikessen van de H. Augustinus (Jansen-Sieben 1989: 266, 377; Lemaire 1991: 116-117; Deschamps 1999: 24-26).⁵ Hoewel de tekst in dit handschrift soms identiek is aan de tekst in het handschrift Neeffs, orthografische variaties buiten beschouwing gelaten, is deze tekstvariant zeker geen afschrift van het handschrift Neeffs. Het handschrift Neeffs bevat in het begin van de reis naar Jeruzalem namelijk een aantal opvallende fouten in de chronologie van de reisdata, fouten die we ook in het derde handschrift aantreffen. Maar: die fouten vinden we niet in het handschrift Brussel. Het is dus niet eens zeker of beide handschriften wel op dezelfde bron teruggaan. Daarenboven zijn verscheidene (profane) passages in het handschrift Brussel ingekort of zelfs geheel weggelaten, al verandert dat niets aan het verloop van het verhaal.

Het derde handschrift dateert uit de tweede helft van de zestiende eeuw (circa 1580) en behoort tot de collectie van de *Maatschappij van Nederlandsche*

⁵ In een aantal repertoria of catalogi staan nog enkele handschriften vermeld die het reisverhaal van Jan Aerts zouden bevatten: Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Hs. II-1287, uit de zestiende eeuw, voorheen eveneens eigendom van de Mechelse antiquaar August de Bruyne; twee 19de-eeuwse kopieën van Hs. II-1287: Gent, Universiteitsbibliotheek, Hs. 630 (*Reyse van eenen Mechelaer*) & Hs. 1308 (Jansen Sieben 1989: 302, 306-307; Kraack 2000: 97-100; Wasser 1991: 44; Lemaire 1991: 116-117). Deze handschriften bevatten louter een korte en anonieme Middelnederlandse beschrijving van Jeruzalem. Omdat II-1287 en II-1288 allebei hebben toebehoord aan August de Bruyne heeft men ze al eens met elkaar verward (Deschamps 1999: 24-26).

Letterkunde, die sedert 1877 in de bibliotheek van de Universiteit Leiden wordt bewaard (Ltk. 856). Dit handschrift erkent in de titel overigens wel meteen de hoofdrol van Jan Aerts: *Warachtige beschryvinge der Jerusalem-sche reyse ende des berchs Synai tot S. Cathlijnen gedaen by den eersaemen Jan Aerts Riddere borger der steden van Mechelen metten grooten factour van Portugael don Juan int Jaer 1484* (Rogge 1887: 53; Ltk. 856: fol. 1r). Dit is tevens de enige tekstvariant die de naam van de *factor* vermeldt: *don Juan (dom João)* (Van Cauwenberghe 2006: 357). Dit handschrift bevat de volledige tekst, al vertoont die na vergelijking met het handschrift Neeffs wel veel stilistische variaties in woordkeuze en zinsorde. Voor het reisverhaal vinden we hier bovendien een levensbeschrijving van Jan Aerts.

De voorbije eeuw hebben enkele publicaties over laatmiddeleeuwse reizen naar de Levant wel eens wat fragmenten met curieuze wetenswaardigheden uit één van de drukken of Neeffs z'n resumé geciteerd of becommentarieerd (voorbeelden: Eckenstein 1921: 168; Denucé 1939: 3-6; Rogers 1961: 112-114; Goemaere 1974: 149-151; Wasser 1983; Van Gurp 1988: 120; Kraack 1997: 154, 422; Vermeulen 2001: 11; Wasser 2014). Het komt mij niettemin voor dat dit reisverhaal dan telkens al te oppervlakkig is gelezen en als narratieve bron ook steeds verkeerd is geïnterpreteerd.

Tot een grondig onderzoek van de tekst, zijn ontstaansgeschiedenis en de verhouding tussen de verschillende tekstvarianten is het, met uitzondering van een resem rake historisch-kritische opmerkingen omtrent anachronismen in Van Cauwenberghe 2006, namelijk nog nooit gekomen. Dat is jammer, want wie de moeite doet om de tekstvarianten aandachtig te bestuderen die zou over de figuur Jan Aerts, zijn verhaal en zijn omzwervingen een aantal eigenaardigheden moeten opmerken, die op hun beurt weer interessante vragen opwerpen waar we hier, in opvolging van Van Cauwenberghe's oproep tot verder onderzoek, in de mate van het mogelijke een onderbouwde verklaring voor willen vinden.

2. JOOS VAN GHISTELE

Jan Aerts is overigens niet de enige pelgrim uit de Lage Landen die aan het einde van de vijftiende eeuw op zoek zou zijn gegaan naar de tombe van de apostel Thomas. De Vlaamse edelman Joos van Ghistele (1446-1516) zou tijdens een bedevaart in november 1481 in Keulen namelijk een boek hebben gelezen over het land van Pape Jan en het graf van de apostel Thomas. Waar-

schijnlijk gaat het om de al in 1477 in Keulen gedrukte *Historia Trium Regum* van Johannes von Hildesheim (Bejczy 1994: 87; Gaspar 1998: xii, xvii-xviii, 48; Villerius 2009: 56-60). Die lectuur zou hem hebben aangespoord om een reis naar het land van Pape Jan te ondernemen (Gaspar 1998: 48, 236). Joos van Ghistele en zijn kapelaan Jan van Quisthout zouden daarom in het voorjaar van 1482 naar Rome reizen (Strijbosch 2010: 36). In het voorjaar van 1483 zouden zij aan boord gaan van een Venetiaans handelsschip naar de Levant, om rond Palmzondag (23 maart 1483) in het Heilig Land aan te komen (Gaspar 1998: 49, 77; Grotefend 1982: 160-161).

In de loop van de vijftiende eeuw reizen pelgrims gewoonlijk via Venetië naar het Heilig Land. De lagunestad stuurt namelijk elk jaar, meestal begin juni, één of twee spartaans ingerichte handelsgaleien naar de haven van Jaffa (Tel Aviv-Yafo), met aan boord zo'n 100 à 150 pelgrims (Stöckley 1995: 185-187). Die pelgrims hebben betaald voor een heen- en terugreis met hetzelfde schip. Ook al duurt die reis in totaal ruim vier maanden, toch verblijven de pelgrims hooguit veertien dagen in het Heilig Land. Af en toe blijft er in Jeruzalem wel een groepje avonturiers, een klein internationaal gezelschap, achter dat verder reist naar het Katharinaklooster in de Sinaï en Egypte. Zij kunnen dan vanuit Alexandrië naar Europa terugkeren met een van de vele vrachtschepen die daar geregeld aanleggen, omdat grote Europese handelcentra zoals Venetië, Genua, Firenze, Barcelona of Marseille daar elk beschikken over een eigen handelshuis (*factorij*) dat als magazijn en beveiligde verblijfplaats voor handelaars en reizigers dienst doet.

Het transport van pelgrims is dus niet exclusief voorbehouden aan de Venetiaanse pelgrimsgaleien. Vrachtvaarders (koggen en karvelen) vervoeren van de lente tot de herfst eveneens kleine groepjes pelgrims naar Alexandrië of Beiroet. Bovendien is de reis aan boord van zo'n vrachtschip veel goedkoper. De pelgrimsgaleien zijn duurder omdat niet alleen de heen- en terugreis, maar ook de maaltijden aan boord, allerhande toegangsgelden en de huur van ezels, gidsen en een gewapend escorte voor de verplaatsingen in het Heilig Land in de prijs zitten inbegrepen. Wie met een kogge of karveel reist moet die zaken ter plaatse laten onderhandelen door tussenpersonen, meestal de beheerders van een handelshuis of de franciscanen in Jeruzalem. Omdat de kapiteins van de vrachtvaarders zelden wachten op de pelgrims moet ook de terugreis aan boord van een andere kogge of karveel worden onderhandeld. Pelgrims die met een vrachtvaarder naar het Heilig Land reizen, verblijven daarom doorgaans veel langer in de Levant.

Zo ook Joos van Ghistele en Jan van Quisthout, want zij reizen pas in het na-jaar van 1483 van Jeruzalem naar Caïro en het Katharinaklooster.⁶ In het zog van kooplui proberen zij vervolgens tot tweemaal toe naar het eiland *Egrijsohulla zuut zuutoostwaert van Aden daer men seit rustende tlichaem van Sente Thomaes* te reizen (Gaspar 1998: 253, 343).⁷ Kort na 23 juni 1485 keren Joos van Ghistele en Jan van Quisthout onverrichterzake terug in Zuiddorpe in het huidige Zeeuws-Vlaanderen (Gaspar 1998: 418).

Omstreeks 1490 voltooit een zekere Ambrosius Zeebout een reisverslag op basis van mondelinge toelichtingen die van Ghistele hem weet te verstrekken en notities die Jan van Quisthout onderweg heeft bijgehouden (Bejczy 1993: 146). Ambrosius Zeebout vult die inlichtingen aan met geografische en historische informatie die hij uit verscheidene bronnen put (Gaspar 1998: xviii-xl, 1; Schenkel 1993). Zo creëert hij niet alleen het meest uitvoerige reisboek uit de Middelnederlandse letterkunde, maar misschien zelfs een van de meest waardevolle laatmiddeleeuwse naslagwerken, een verhalende encyclopedie, een voorbode en evenknie van de *Orientalische Reysen* of de *Voyages en Orient* uit de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw. Dit verhaal moet als handschrift blijikbaar al *menichfuldelick ghecopieert* zijn voor *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele* in 1557 voor het eerst in druk is verschenen (Bejczy 1993: 147-148; Gaspar 1998: xi).⁸ Die druk zou gebaseerd zijn op een handschrift in het bezit van Filips van Liedekerke, echtgenoot van een van Joos van Ghistele's kleindochters. In 1563 en 1572 wordt het verhaal nogmaals uitgebracht, aangevuld met een uitgebreid register en een inhoudsopgave. Behalve deze drie drukken is Zeebouts tekst ook nog in drie handschriften uit de vroege zestiende eeuw overgeleverd (Tiele 1884: 89-90; Deschamps

⁶ Intussen hebben zij het pad gekruist van een andere pelgrim: de franciscaan Paul Walther Guglingen uit Heidelberg. Op 11 juni 1482 vertrekt hij via Venetië naar Jeruzalem, waar hij op 23 juli aankomt. Hij verblijft daar ruim een jaar en vermeldt hoe hij in april 1483 met Joos van Ghistele en Jan van Quisthout naar Hebron reist: *duo peregrini de Flandria, unus nobiles Ghystelle Jose, alius sacerdos* (Sollweck 1892: 149-150).

⁷ *Ende in dit conincricje leynt een vermaert eylant dat hiet egrisola. Ende daer in rust nu Sint Thomas die apostel* (Hildesheim 1479: fol. 13v). Merk op dat Jan Aerts naar de oorspronkelijke begraafplaats *Calamine* reist, terwijl Joos van Ghistele wil reizen naar *egrisola* waar de relieken volgens de *Historien der heiligher drie coninghen* nadien naartoe zijn gebracht (Hildesheim 1479: fol. 69v).

⁸ *En hoe wel tselve voyage in desen lande van Vlaenderen ghenouch vermaert, bekendt ende menichfuldelick ghecopieert, gheschreven ende verbreit is gheweest van over veel iaren* (Tvoyage 1557: Den Drucker an allen goedwillighen Lezers).

1972: 272-274; Bejczy 1993: 146-147; Gaspar 1998: xi-xiv, xviii-xix, xlviii-
lii).

Pelgrimsreizen naar Jeruzalem of reizen naar de Levant zijn gedurende de vijftiende en zestiende eeuw in de ons omringende landen vaak beschreven, en een aantal van die reisverslagen zijn vanaf 1475 ook gedrukt.⁹ De auteurs beschrijven onder andere wat zij met hun eigen ogen hebben aanschouwd en geverifieerd van de wonderlijke wereld die zij kennen uit Bijbelse teksten en oudere reisverhalen (Zumthor 1994: 817). Het was blijkbaar gebruikelijk of wenselijk dat die Jeruzalempelgrims een reisdagboek bijhielden. Zij hebben dat dagboek vaak nog aangevuld met documentatie die zij hebben kunnen overschrijven uit naslagwerken in de bibliotheek van het klooster op de berg Sion of uit een of meerdere reisboeken die zij voor of na hun reis in hun omgeving hebben kunnen raadplegen. Dergelijke pelgrimsverslagen, zowel handschriften als drukken, zijn dan behalve als een egodocument dat een volledig verslag van waargebeurde belevenissen en persoonlijke herinneringen wil bewaren voor toekomstige generaties, ook in mindere of meerdere mate geschreven als onderhoudend of stichtelijk verhaal dat kan worden gelezen of voorgelezen om lezers of luisteraars iets smeutigs of leerrijks te vertellen over ketterse of heilige oorden, als devotie-, processie- of gebedenboek, als reisgids waardoor men de lezers eventueel zelfs kan aanmoedigen om ook op pelgimage te trekken, of als een zo compleet mogelijk naslagwerk met ruimtelijke en historische beschrijvingen van het Heilig Land (Fabri 1557: fol. 2v-3r, 5r; Germain-de Franceschi 2009: 29, 187-188; Thompson 2011: 38).

Zeebouts *Tvoyage* en de circa 1564 door Peter Warnerssen uitgegeven *Jerusalemse Reyse* van de Kampense priester Geert Kuynretorff, die in 1520 naar het Heilig Land is gereisd, zijn de eerste verhalen over een waargebeurde pelgrimage naar Jeruzalem die in de Lage Landen zijn gedrukt (Pettegree 2011: nr. 17704, 31918-31920). Dat is in vergelijking met de ons omringende landen vrij laat, zeker voor een regio waar toch al vroeg veel drukkers actief waren. Oudere drukken zijn in ieder geval niet bekend of bewaard. Aan het einde van de vijftiende eeuw zijn in de Lage Landen wel twee imaginaire verhalen uit de veertiende eeuw gepubliceerd: de *Reysen int heilighe lant*, een Middelnederlandse vertaling van het fictieve *Les Voyages de Jehan de Mandeville* (of *Livre des merveilles du monde*) en het al even fictieve *Itinerarius*

⁹ In 1481 verschijnt het *Itinerario alla santissima città di Gerusalemme* van Santo Brasca, in 1482 Hans Tuchers *Reise ins gelobte Land*, in 1488 Nicole Le Huens *Des saintes pègrinations de Jerusalem* en in 1511 *The Pylgrymage of Sir Richard Gylforde to the Holy Land*.

ad Hierusalem per diversas partes Mundi van Johannes Witte de Hese.¹⁰ In 1488 verschijnt weliswaar *Die heylighe bevarden tot dat heylighe grafft in iherusalem*, maar dat is een in Mainz gedrukte Middelnederlandse vertaling van de in 1486 uitgegeven *Peregrinatio in Terram Sanctam*, een reisboek gebaseerd op de in 1483 door Bernhard von Breydenbach (1440-1497) ondernomen pelgrimage naar het Heilig Land en het Katharinaklooster (Davies 1911: 17-18). Andere waargebeurde Middelnederlandse pelgrimsverslagen uit de vijftiende en de zestiende eeuw zijn uitsluitend in een of meerdere handschriften overgeleverd. In de zestiende eeuw werden in de Lage Landen vooral boekjes voor geestelijke pelgrimages gedrukt, zoals Heer Bethleems *Een devote meditatie op die passie ons Heeren* en Jan Pascha's *Een devote maniere om gheestelyck pelgrimagie te trecken tot den heylighen lande* (Kraack 2000: 116-126, 193-199; Pettegree 2011: Nr. 3617-3652).

Ook al bereiken Jeruzalempelgrims zoals Bernhard von Breydenbach aan het einde van de vijftiende eeuw dankzij de boekdrukkunst veel sneller een veel groter publiek dan ooit door handgeschreven kopieën mogelijk zou zijn, toch komt zeker niet elk reisverhaal op de drukpers terecht: sommige auteurs wensden helemaal niet te worden gedrukt, terwijl andere (aanvankelijk) niet interessant genoeg worden bevonden (Germain-de Franceschi 2009: 33, 55-56). Enkele van die handgeschreven reisverhalen circuleren daarom eerst nog binnen de familiale kring en komen pas decennia na afloop van de reis of het overlijden van de auteur alsnog op de drukpers terecht (Gomez-Géraud 1999: 263-264). En zelfs dan zijn er uit de vijftiende, zestiende en zeventiende eeuw nog tientallen waargebeurde pelgrimsverslagen die enkel als handschrift bewaard zijn (Gomez-Géraud 1999: 251-253; Germain-de Franceschi 2009: 8-9, 25-26). Verscheidene unieke handschriften, maar ook gedrukte verhalen die maar in één oplage zijn verschenen, zullen bovendien verloren zijn door oorlogsgeweld en andere calamiteiten. Andere zijn vergaan omdat zij door latere generaties jammer genoeg niet altijd naar waarde zijn geschat.

Om de lezers te (blijven) boeien wordt in dergelijke reisverslagen de werkelijkheid overigens niet zelden opgesmukt (Griep 1991: 133-134; Thompson 2011: 27-28). Gebeurtenissen of plaatsen zijn daartoe, gebruik makend van

¹⁰ Tussen 1480 en 1600 verschijnen er verscheidene oplages van Mandeville's reisverhaal: *Reysen int heilighe lant* (Antwerpen, Govaert Bac, 1494); *Itinerarius* (Gouda, Gerard Leeu, 1483). Johannes Witte de Hese's tekst wordt in Keulen (1490), Antwerpen (Govaert Bac, 1497; Johannes Withagius, 1565) en Deventer (1497) gedrukt (Scheffer 1987: 21-34; Westrem 2001: xxi-xxii).

oudere bronnen, soms heel anders beschreven dan ze werkelijk zijn meege- maakt of aanschouwd (Zumthor 1994: 811-813). Ook al worden onderweg nauwkeurig notities bijgehouden, de auteur (of zijn uitgever) past een vorm van censuur toe door de verhaalde gebeurtenissen te conformeren aan de smaak, vooroordelen en sensatiezucht van het beoogde publiek (Gomez-Géraud 1999: 251; Lanher 2007: 182-189). Bovendien stofferen die auteurs hun verslag met informatie die zij uit allerhande geografische en historio- grafische bronnen putten, wat niet betekent dat die informatie ook altijd cor- rect is. Zo kunnen zelfs plaatsen die men niet heeft bezocht, worden be- schreven alsof zij wel zijn bezocht. We mogen daarom nooit uitsluiten dat bepaalde etappes van zo'n reisverhaal wel eens deels, grotendeels of zelfs geheel verzonnen zouden kunnen zijn. Een creatief auteur kan immers uit waargebeurde verhalen en uit geografische, historiografische en etnografi- sche werken volop informatie en ideeën combineren. Wanneer het niet om een authentiek reisverslag gaat, maar om een montage van verschillende teksten, waarin met enige inventiviteit de suggestie van een waargebeurd reisverslag wordt gewekt, dan kan de tekst ons wel nog een en ander leren over de tijdsgeest waarin die tekst tot stand is gekomen (Buijnsters 1969: 2-6).

Ogenschijnlijk vertonen de reisverhalen van Jan Aerts en Joos van Ghistele een aantal parallellen: beide pelgrims reizen immers in dezelfde periode langs vergelijkbare routes naar vrijwel dezelfde reisdoelen. Er bestaat niet- temin een wezenlijk verschil tussen beide teksten. Zeebouts tekst vormt sinds de jaren 1990, vooral dankzij de in 1998 verschenen editie Gaspar, het onderwerp van een aantal wetenschappelijke studies en publicaties. On- danks vele historiografische en geografische uitweidingen, ook over enkele regio's die meer dan waarschijnlijk niet bezocht zijn, wordt deze beschrij- ving van Joos van Ghistele's vergeefse queeste geprezen als een betrouw- baar reisverslag.¹¹

De tekst van Jan Aerts wordt daarentegen beschouwd als een mystificatie, een dubieus verdichtsel, een slordige collage, deels bij elkaar gesprokkeld uit an- dere pelgrimsverslagen en reishalen, waaronder de *Reysen int heilighe lant* van Jan van Mandeville, deels ontsproten aan de fantasie van de compiler. Men neemt aan dat dit reisverhaal waarschijnlijk van begin tot einde verzon- nen is. Al laat men wel een kleine opening: heel misschien schuilt er enige

¹¹ Kanttekeningen bij de betrouwbaarheid van *Tvoyage*: Crone 1934: 414-415; Villerius 2009; Strijbosch 2010.

waarheid in de tekst en is Jan Aerts toch nog naar Venetië en het Heilig Land gereisd, maar de vele fantaisistische elementen zouden het onmogelijk maken die reis nog te onderscheiden (Wasser 1983: 148-49; Van Cauwenberghe 2006: 369-370; Wasser 2014: 21, 234). We willen niettemin proberen uit te maken waar werkelijkheid, verbeelding en misleiding in dit reisverhaal door elkaar zijn gevlochten.

3. ARNOLD VON HARFF

Het reisverhaal van Jan Aerts vertoont mogelijk enige overeenkomsten met reisverhaal van Arnold von Harff (1471-1505), een ridder uit Bedburg bij Keulen die in het voorjaar van 1497 Rome bezoekt en daarna met een Venetiaans handelskonvooi naar Alexandrië vaart. Arnold von Harff beweert namelijk dat hij aan het hof van de sultan in Caïro een ambassadeur uit *Indien* zou hebben ontmoet, die net zou zijn teruggekeerd van een pelgrimage naar Jeruzalem. Die ambassadeur wil net zoals Arnold von Harff naar het Katharinaklooster reizen om daarna naar zijn thuisland terug te keren. Hij wil Arnold von Harff dan ook graag begeleiden op een reis naar *Calamie* op het eiland *Mackeron*, naar het graf van de apostel Thomas (Groote 1860: 114-115, 141-143). Na zijn bezoek aan *Calamie* kan Arnold von Harff geholpen door plaatselijke kooplui over zee en over land ongehinderd zelfs nog veel verder reizen, om uiteindelijk via de bronnen van de Nijl terug te keren in Caïro. Vervolgens zou Arnold von Harff naar Jeruzalem reizen waar hij zich in de *Orde van het Heilig Graf* zou laten ridderen en vermomd als moslim *Salomons Tempel* zou bezoeken (Groote 1860: 178-180). Via Venetië keert hij terug in Europa en reist hij nog door Frankrijk en Spanje naar Santiago de Compostela. In het najaar van 1498 keert hij terug in Keulen, waarna hij aan het schrijven slaat.

Arnold von Harff maakt in werkelijkheid gebruik van de teksten van Jan van Mandeville, Johannes von Hildesheim en Marco Polo en kaarten uit de *Geographia* van Claudius Ptolemaeus om middels een avontuurlijke en imaginaire reis naar onder meer de Ka'aba in Mekka, het graf van de apostel Thomas en de bronnen van de Nijl een wonderbaarlijk *itinerarium* samen te stellen. In hoeverre de overige reizen werkelijk zijn gebeurd zoals von Harff ze beschrijft, blijft voer voor discussie, want ook zijn beschrijvingen van Rome en Compostela zijn grotendeels overgenomen uit reeds bestaande teksten, met name de *Indulgentiae ecclesiarum principalium urbis Romae* en Hermann König von Vachs *Die strasz und meilen zu sant Jacob*. Von Harff noemt zich-

zelf aan het begin en op het einde van zijn tekst waarschijnlijk niet voor niets een *dichter ind pylgerom* voor wie *eyn schone loegen tzeirt wael eyn reeden* (Groote 1860: 4, 192, 260). Dit reisverhaal is onder adellijke families uit de regio rond Keulen in een tiental handschriften uit de zestiende en zeventiende eeuw overgeleverd, maar het is nooit gedrukt (Halm 1994: 273-281; Brall-Tuchel 2007: 6-16).

Het is niet meteen duidelijk waarom Arnold von Harff zich wil beroemen op dergelijke uitzonderlijke en maar moeilijk verifieerbare exploten. Jeruzalem wordt aan het einde van de vijftiende eeuw jaarlijks door zo'n 200 westeuropese pelgrims bezocht. Een reis naar het Katharinaklooster mag dan minder gebruikelijk zijn, zij is aan het einde van de vijftiende eeuw in verscheidene waargebeurde (en gedrukte) pelgrimsverslagen zoals dat van Bernhard von Breydenbach wel uitgebreid beschreven. Een bezoek aan de graftombes van de apostel Thomas of de Wijzen uit het Oosten daarentegen, dat is zelfs in de literatuur een uitzonderlijke tour de force waarvoor je toch al Marco Polo of Jan van Mandeville moet heten (Ronchi 2000: 33-36, 247-249; Cramer 1908: kol. 148-149).

4. BERNHARD VON BREYDENBACH

Een belangrijk onderdeel van de evaluatie van wat als een waargebeurd (reis)verhaal wordt voorgesteld, vormt de nauwkeurige identificatie van personen, plaatsen en gebeurtenissen die in dat verhaal voorkomen (Richard 1981: 60). Dergelijke gegevens kunnen zijn toegevoegd om de geloofwaardigheid van een leugenachtig verhaal te vergroten. Maar die gegevens maken het ons niet alleen mogelijk een waargebeurd van een verzonnen reisverhaal te onderscheiden, zij maken het ook mogelijk de tekst te dateren, want zij zijn op het ogenblik van de redactie aan de auteur bekend. Ook het opsporen van ontlenen uit andere (gedrukte) teksten kan hierbij van belang zijn (Strubbe 1960: 90-91; Soen 2016: 109-110).

In het reisverhaal van Jan Aerts zijn duidelijk fragmenten uit verscheidene teksten verwerkt, onder andere uit het verslag van een werkelijk gebeurde reis naar Jeruzalem. In het handschrift Neeffs vinden we namelijk haast letterlijke passages uit Bernhard von Breydenbachs *Die heylighe beuarden tot dat heylighe grafft in Iherusalem* uit 1488 (Van Cauwenberghe 2006: 368-369). De handschriften Neeffs en Leiden en de druk uit 1595 vormen drie duidelijke tekstvarianten: meerdere passages blijken na vergelijking stilistisch bewerkt, enkele zijn ook geschrapt, verplaatst, ingekort of uitgebreid evenwel zonder

het verloop van het verhaal te wijzigen.¹² Na vergelijking van die fragmenten in het handschrift Neeffs en de variaties daarop in het handschrift Leiden en de druk uit 1595 durven we te besluiten dat de tekst in het handschrift Neeffs de oudste redactie van het reisverhaal voorstelt. Al gaat het dan niet om een autograaf of archetype, maar om een niet geheel foutloos afschrift van een oudere kopie. De aan Bernhard von Breydenbach ontleende fragmenten zijn in het handschrift Leiden namelijk vaak bewerkt door de keuze voor een synoniem of veranderingen in de zinsbouw. In de uitgave uit 1595 zijn diezelfde fragmenten nog meer bewerkt. Voor een voorbeeld verwijs ik naar de appendix aan het einde van dit artikel.

De reis naar de *sepulture der drie heylige koningen* en de tombe van de apostel Thomas mag dan levendig en met aardig wat tot de verbeelding sprekende scènes en vindingrijke en geloofwaardige details zijn beschreven, toch is de tocht naar deze heiligdommen grotendeels geïnspireerd door passages uit Jan van Mandeville's *Reysen int heilighe lant* en Johannes von Hildesheims *Historien der heiligher drie coninghen*, ook al hebben lezers uit de zestiende en zeventiende eeuw dit reisverhaal daarom niet noodzakelijk als verzonnen ervaren.¹³ Dat onze auteur een en ander heeft verzonnen of gecompileerd doet overigens geen afbreuk aan z'n tekst als avontuurlijk verhaal. Integendeel, de voortdurende vertelling en beleving door de ogen van Jan Aerts maakt de tekst tot een narratief geheel. Hoewel het verhaal op het eerste gezicht geen opvallende fouten in de continuïteit vertoont, blijkt het bij nadere lezing wel een aantal anachronismen en slordigheden te bevatten (*ut infra*). Enkele episodes of etappes worden ook bijzonder kort beschreven: zo verplicht bijvoorbeeld de plotse dood van de navigator van de galei die de pelgrims over de Rode Zee naar *Calamine* heeft gevoerd de *factor* en zijn gevolg terug te keren naar Jeruzalem. Die terugreis duurt een half jaar, dat in de tekst in slechts enkele regels wordt overbrugd!¹⁴ Maar, dergelijke reuzenstappen in de tijd

¹² Zo bevatten de drukken vanaf 1595 met kapittel 14 een summier geograafische beschrijving van het Heilig Land die we niet in de handschriften vinden. Deze beschrijving is ontleend aan de *Prima divisio Terre Sancte* uit de circa 1285 door de dominicaan Burchard de Monte Sion geschreven *Descriptio Terrae Sanctae* (Laurent 1873: 21-22). De drie handschriften bevatten dan weer een *itinerarium* van Mechelen tot Venetië dat we niet meer in de drukken vinden.

¹³ Zo komen Mandeville's beschrijvingen van de eilanden *Raso* en *Doudyn* (Cramer 1908: kol. 167-168, 172-173) ook voor bij Jan Aerts (Neeffs-Installé: fol. 25r).

¹⁴ *Maer ons reyse w[ert] gecort doer die doet vanden piloet, die in Oriënten ons afgestorfen w[as]. Ende zoo waren wij in dit landt 2 jaer min 3 weken, uuyt welcken lande wij gescheeden zijn Gode ende zynder moeder danckende. Op Sinte Jans dach [29 augustus (1483); Sint-Jan in de Oogstmaand] gingen wij tschepe ende seylden met onse galleye de sellefde [zee] af, die wij geseylt waeren ende wij landen nievers aene dan doen wij quamen, ter naester havene te Jeruzalem, dwelck op de heyligen Sint Matheus dach [24 februari (1484); Sint Matthys in de Sprokkelmaand] (Neeffs-Installé: fol. 25r).*

werken niet storend: de eentonigheid van een logboek of een langdradige overdaad aan al te fantaisistische beschrijvingen van dagreizen wordt zo vermeden.

Jan Aerts weet goed de schijn op te houden dat hij de reis, die de *factoor* en zijn gezellen naar verschillende steden en eilanden voert, wel degelijk heeft gemaakt en dat hij zowat alles wat hij beschrijft ook heeft aanschouwd. Het beoogde publiek had toentertijd doorgaans niet voldoende kennis van verre landen en vreemde volkeren om Jan Aerts op onwaarheden te betrappen. Voor lezers die nooit verder zijn gereisd dan enige dagreizen naar een of andere marktplaats, moet zelfs een volkomen authentiek relaas over een stormachtige zeereis naar het Heilig Land, over ontmoetingen met Mammelukken of Ottomanen, over kamelen en krokodillen al fantastisch klinken. Wanneer men dan hoort voorlezen of zelf leest over de rijkdom van Venetië, waarom zou men dan geen geloof mogen hechten aan fantastische verhalen over de rijkdom van *Arabia, een vloedich landt van broot en wijn* met bergen van *goude en silver*?

Het lezende publiek is vanaf 1500 overigens niet alleen geïnteresseerd in verhalen over reizen naar Jeruzalem of de Levant, maar ook in verhalen over de zeereizen naar Indië en de Nieuwe Wereld (Thompson 2011: 42). Zo publiceert Johannes Steels te Antwerpen in 1536 de *Descriptio Terrae Sanctae* van Burchard de Monte Sion in combinatie met *De Insulis nuper inventis* van Pietro Martire d'Anghiera. Die is vanaf 1492 kapelaan aan het Spaanse hof en beschrijft in dit werk de Spaanse ontdekkingsreizen (Simon 1998: 26-27; Petegree 2011: nr. 5927; Röhrich 1890: 58, 175). Naarmate ontdekkings- en handelsreizen de algemene geografische en etnografische kennis doen toenemen, heeft men in de loop van de volgende eeuwen allerlei wonderlijke eilanden en creaturen steeds meer naar de marges van de wereldkaart moeten verdringen om uiteindelijk in te zien dat bepaalde reisboeken of geografische naslagwerken zoals Jan van Mandeville's werk eigenlijk volkomen onbetrouwbaar zijn.

5. INT JAER ONS HEEREN

Voor we de gehele tekst van Jan Aerts tot Mandeville's afkooksels rekenen horen we volgende vraag te beantwoorden: is het mogelijk dat Jan Aerts werkelijk naar de meer realistische reisdoelen Venetië en Jeruzalem is gereisd? Jan Aerts zou volgens de handschriften Neeffs en Brussel zijn drie jaar durende reis op Beloken Pasen 1484 in Lissabon hebben beëindigd (Neeffs

1873: 268, 273, 580; Neeffs-Installé: fol. 26r-26v; Brussel, II-1288: fol. 77r).¹⁵ Beloken Pasen wordt als datum van aankomst weliswaar niet meer vermeld in het handschrift Leiden en de drukken, maar ook daar eindigt een drie jaar durende reis in 1484. In de meeste naslagwerken vindt men daarom 1481 als het jaar van de afreis (Chevalier 1877: kol. 31; Chevalier 1905: kol. 60; Jansen Sieben 1989: 302, 306-307; Wasser 1991: 44; Lemaire 1991: 116-117; Kraack 2000: 97-100).

Men neemt aan dat Jan Aerts zijn tekst na 1488 op papier heeft gezet (Neeffs 1873: 272, 286; Wasser 1991: 44). De drukken en de handschriften Leiden en Neeffs vertellen ons immers dat Jan Aerts in 1488 een tweede keer naar Jeruzalem zou zijn gereisd in het gezelschap van de bisschop van Kamerijk, Hendrik van Bergen. Hier hoort wel meteen de kanttekening bij dat Hendrik van Bergen al in mei 1487 naar het Heilig Land is afgereisd.¹⁶ Op de terugweg reist Hendrik van Bergen in december 1487 eerst nog naar Rome, waardoor hij pas in 1488 in Kamerijk terugkeert (Cauwenberghe 2006: 359).

De ontleningen aan *Die heylighe beuarden tot dat heylighe grafft in Iherusalem* kunnen een redactie na 1488 bevestigen. Bovendien kan een pelgrim die in 1481 en 1487 naar Jeruzalem is gereisd best enkele jaren na zijn pelgrimage een aangedikt verhaal beginnen te schrijven, om dan uit *Die heylighe beuarden tot dat heylighe grafft in Iherusalem* te putten om alvast het eerste gedeelte van zijn tekst te stofferen. Dat is een mooie hypothese. Niettemin zijn zowat alle gebeurtenissen tijdens het verblijf in Venetië en de passage naar Jeruzalem niet in overeenstemming te brengen met de (kerkelijke) kalender voor de jaren 1481 en 1487, of de reisdata van Bernhard von Breydenbach in 1483. Zelfs als het om een geheel fictief verhaal zou gaan, verdient dat toch een poging tot een verklaring.

Zo beschrijft Jan Aerts uitgebreid de feestelijkheden op Sacramentsdag, op 25 mei, wanneer de pelgrims samen met tal van Venetiaanse hoogwaardigheidsbekleders en geestelijken deelnemen aan een indrukwekkende processie

¹⁵ *Alzoo versaemden den coninck ende factoer op den Beloecken Paesdach* [25 april 1484, Beloken Pasen: de eerste zondag na Pasen] ... *Dese reyse duerde 3 jaer min twee weken* [...] *Int jaer Ons Heeren 1484 zoo dede ick dese reyse metten grooten factoor van Portugal* (Neeffs-Installé: fol. 26r-26v).

¹⁶ *Int jaer van 1488, zoo dede ick Jan Aerds voorscreven een reyse totten Heylighen Lande metten bisschop van Cameryck, genoempt Hendrick van Bergen. Die reyse dede ick van Venegiën tot Jeruzalem ende tot Bedleem ende tot de borne vande Jordane, daer Christus inne gedoopt was* (Neeffs-Installé: fol. 26v). De Franse karmeliet Nicolas Le Huen reist in 1487 naar Jeruzalem. Hij vermeldt in zijn reisverslag een aantal pelgrims: *Entre les aultres* [...] *Monseigneur l' eveque de Cambray* (Huen 1488: fol. 3v; Pollack 1958: II. 98-99).

(Neeffs-Installé: fol. 3v-5v; Aerts 1595: 6-11). Sacramentsdag (*Sanctissimi corporis et sanguinis Christi solemnitatis*) is een hoogfeest binnen de Katholieke Kerk, dat op de tweede donderdag na Pinksteren wordt gevierd. Pinksteren viert men op de negenenveertigste dag na Pasen. Pasen valt in tegenstelling tot Kerstmis niet op een vaste datum, maar op een elk jaar wisselende zondag tussen 22 maart en 25 april. Sacramentsdag wordt dus eveneens ieder jaar op een andere datum gevierd (Strubbe 1960: 34, 525). In 1481 viert men Sacramentsdag daarom op 21 juni en in 1483, het jaar van Breydenbachs reis, op 29 mei (Grotefend 1982: 160-161, 206-207). Overigens vinden we zo'n uitgebreide beschrijving van een processie op Sacramentsdag niet bij Bernhard von Breydenbach of zijn tijdgenoten terug.

Er zijn nog meer incongruenties. Jan Aerts vertelt ons dat de doge van Venetië op dat ogenblik een zekere *Augustinus Barbaricus* zou zijn. Agostino Barbarigo (1419-1501) wordt echter pas op 30 augustus 1486 doge van Venetië. Hij zou dat blijven tot aan zijn dood in 1501. Indien Jan Aerts werkelijk in 1481 naar Jeruzalem is gereisd, dan zou hij Giovanni Mocenigo (1409-1485) moeten vermelden. Die regeert namelijk van 1478 tot aan zijn dood in 1485. Kan deze informatie dan niet verworven zijn tijdens de tweede reis? Dat mag een plausibele verklaring zijn voor dit anachronisme, maar dat is het niet voor Sacramentsdag, want die wordt in 1487 op 14 juni gevierd (Grotefend 1982: 193).

Jan Aerts weet ons voorts iets heel interessants te vertellen over enkele hoogwaardigheidsbekleders die samen met Agostino Barbarigo de processie op Sacramentsdag bijwonen:

zoo heeft hij bij hem gehadt ter rechterhandt den ambassater van Spagnien; ter slinckerhandt den ambassater van Napels, in zeer dierbaer habyt, zoot wel betaemde, ende tegen hem over was een onge-loovich torck, van edelen bloede, die geweest heeft coninck van den Heijlighen Coninckrycke, ende es den Venetianen geschoncken geweest van den machtigen coninck van Spagnien, die hem gevanghen heeft met meer ander princen ende heeren inder stadt van Granaten (Neeffs-Installé: fol. 3v-4r).

Emmanuel Neeffs interpreteert die *torck* als een door de Spanjaarden tijdens de verovering van het islamitische koninkrijk Granada (1482-1492) gevangen genomen edelman, die aan Venetië is uitgeleverd (Neeffs 1873: 286). Dat zou dan opnieuw een gegeven kunnen zijn dat is onthouden van de tweede reis. Maar, indien hier een historische gebeurtenis wordt beschreven, dan zou daar

in Spaanse of Venetiaanse archieven een verwijzing naar kunnen bestaan. De Venetiaanse kroniekschrijver Marino Sanuto (1466-1536) biedt ons dan een verklaring voor deze passage. Alleen stoten we dan weer op een anachronisme: wanneer Francesco Capello (1460-1513), de Venetiaanse ambassadeur aan het Spaanse hof, op 17 mei 1497 terugkeert in Venetië heeft hij een gevangene bij zich om die te presenteren aan de *Serenissima Signoria*, de Venetiaanse overheid (Stefani 1879: kol. 237, 628, 629).¹⁷ Het zou gaan om een edelman van de Guanchen, de oorspronkelijke bevolking van de Canarische eilanden. In opdracht van koning Ferdinand II van Aragon en koningin Isabella van Castilië heeft Alonso Fernández de Lugo in 1496 het eiland Tenerife veroverd (Rumeu de Armas 1952: 78-80). Is Jan Aerts z'n beschrijving van de optocht op Sacramentsdag dan een verslag dat is neergepend door iemand die hier werkelijk ooggetuige van is geweest? In 1497 viert men overigens Sacramentsdag op 25 mei, de datum genoemd door Aerts (Strubbe 1960: 127, 144; Grotefend 1982: 152-153).

Is de fantast Jan Aerts dan toch verder gereisd dan de dichtstbijzijnde bibliotheek en heeft hij omstreeks 25 mei 1497 werkelijk in Venetië verbleven? Daar lijkt het sterk op, want hij beschrijft zeer gedetailleerd een door Alessandro Leopardi (1466-1512) gegoten bronzen ruitbeeld op het *Campo Santi Giovanni e Paolo* in Venetië (Neeffs 1873: 281). Dat beeld stelt de in Bergamo geboren Venetiaanse legeraanvoerder (*capitano generale*) Bartolomeo Colleoni (1395-1475) voor.¹⁸ Dat standbeeld is, indien we Marino Sanuto mogen geloven, echter pas in 1495 voltooid en op 21 maart 1496 onthuld.¹⁹ Het begint er nu toch sterk op te lijken dat de Venetiaanse

¹⁷ *A di 17, Francesco Capelo cavalier, stato ambador in Spagna, ritornoe con le galie di Barbaria, capetanio Piero Contarini cognominato Rosso. Questo menoe con si uno re Saracino, o per dir meglio beretino di Canaria, di quelle yssole nuovamente trovate per il re di Spagna, el qual li fo donato da ditto re che lo apresentatione a la Signoria [...] Questo fo in processione avanti el principe il zorno dil corpo di Cristo* (Stefani 1879: kol. 628, 629).

¹⁸ *Item voor de kercke die men Johannis et Pauli heet dwelck een clooster es van de predicaren broeders, zoo eest gestelt al nyeuwe eenen man te peerde ende es zeer wonderlijcken groot van metale [...] Zijnen naem staet gescreven aldus in roomsche letteren: Bartholomeo Coleano Bergamensies militare Imperium optime gestum. Den naem vanden meester diet werck gegoten heeft, staet inder cingele vanden peerde onder den buyck aldus: Alexander Leopardus* (Neeffs-Installé: fol. 2v). Cingele: buikriem, gordel voor paarden.

¹⁹ *Chome a di 21 marzo de luni, a Veniexia fo discoverto el cavalo eneo di Bortholamio Coglion da Bergamo olim capitano zeneral nostro da terra, posto sul campo di San Zanepolo. [...] et è da saper che il maistro che la fece, chiamato Alexandro de Leopardis veneto [...] Et sopra la base dove è posto dicto cavalo, è le tal lettere, videlicet: Bartolomeo Coleono Bergomensi ob militare imperium optime gestum. Et da l'altra banda, è: Ioanne Mauro et Marino Venerio curatoribus anno salutis 1495. Et di soto la panza di lo cavalo, e: Alexander Leopardus* (Stefani 1879: kol. 96-97).

episode van het verhaal zich eigenlijk in 1497 heeft afgespeeld. Bovendien is er ook nog die Portugese koning *Emanuel* of *Emanuelis XIV* die aan het einde van de reis de pelgrims persoonlijk ontvangt. Portugal wordt van 1481 tot 1495 geregeerd door João II. Die overlijdt op 25 oktober 1495 en wordt opgevolgd door zijn neef Emanuel I (1469-1521), de veertiende koning van Portugal!

Is Jan Aerts vervolgens werkelijk naar Jeruzalem gereisd? Nu blijkt wel dat de datum waarop Jan Aerts aan boord gaat van de galei die hem naar het Heilig Land brengt, dezelfde is als de datum waarop een zekere Hans Schürpff uit Luzern in 1497 aan boord gaat van een Venetiaanse pelgrimsgalei (Schmid 1957: xxi; Halm 1994: 286-287):

Doen dit geschiet was op den IIIen dach in junio, dat was eenen sondach naer den noene zoo gingen wij met onsen patroon in die galeyen (Neeffs-Installé: fol. 7r).

Uff denselben suntag, wie vor statt, am iij tag Brachotz, fuorend wir uß dem kloster Sant Niclausen und fuorent jm namen Gottes jn die gale (Schmid 1957: 5).²⁰

In juni 1497 vertrekt er volgens Marino Sanuto één pelgrimsgalei naar Jaffa, onder bevel van Alvise Zorzi.²¹ Een pelgrimsgalei telt 200 man bemanning en vervoert zo'n 150 pelgrims. Zij moet daarom regelmatig aanleggen in havensteden op de Adriatische en Middellandse Zee om verse voorraden in te slaan. Gewoonlijk hechten die pelgrims die (bijna) dagelijks reisnotities bijhouden er belang aan deze etappes vrij nauwkeurig te beschrijven. Zij vermelden daarin de data, de namen van de havensteden, het aantal afgelegde zee-mijlen, de weersomstandigheden, bezienswaardigheden en belangrijke gebeurtenissen, daar dit bijdraagt aan de geloofwaardigheid van hun relaas (Esch 1984: 385-389; Gomez-Géraud 2000: 73-76; Stich 2015: 377-379; Legassie 2017: 103-104). Jan Aerts en Hans Schürpff moeten zich inderdaad aan boord van dezelfde galei hebben bevonden, want de data en het verloop van

²⁰ *Brachotz (Brachmond): juni* (Grotefend 1982: 39).

²¹ *Ancora si parti da questa terra la galia dal Zaffo patronizada nuovamente per ser Alvixe Zorzi, et con pelegriini navigoe al Zaffo, i qualli andavano in Jerusalem et ritornavano poi* (Stefani 1879: kol. 645).

de zeereis komen in beide beschrijvingen duidelijk overeen.²²

Bovendien duikt tijdens de overtocht bij Jan Aerts de *hertoghe van Permeren* op en bij Hans Schürpff de *Hertzog von Bomren* (Neeffs-Installé: fol. 8r; Schmid 1957: 8). Die *hertoghe van Permeren* is niemand minder dan Bugislaus X von Pommern (1454-1523) van wie we zeker weten dat die in 1497 naar het Heilig land is gereisd (Van Cauwenberghe 2006: 360-361). Over zijn pelgrimage is een *Kurtze Summarische Beschreibung der Rheyß zum H. Grab* geschreven, die is gepubliceerd in het in 1584 door Sigmund Feyerabend (1528-1590) uitgegeven *Reyßbuch deß heyligen Lands* (Reyßbuch 1584: fol. 47v-49v; Simon 1998: 14-15).

Wel is er een ingrijpende gebeurtenis die in geen enkele kopie van Jan Aerts z'n tekst wordt verhaald. Of misschien beter gezegd: er is een ingrijpende gebeurtenis die tijdens het overschrijven wat onhandig uit een reisverslag moet zijn geschrapt. Wanneer de pelgrimsgalei op 28 juni uit Methoni (*Modon*) vertrekt, maakt het reisverhaal namelijk een merkwaardige sprong, want de galei komt zonder al te veel uitleg over het oponthoud pas op 10 juli aan in Heraklion op Kreta. In Heraklion wordt wel gevraagd of de pelgrimsgalei onderweg *overlast vanden Torcke* heeft ondervonden.²³ Het reisverslag van Hans Schürpff, de *Kurtze Summarische Beschreibung* en een brief van Alvise

²² Een voorbeeld: *Item in dees havene [Pula] bleven wij liggen om onghetemperthede der zee den 11 dach ende opden 12 dach omtrent 12 uren naer der noene stont daer op een groot onweder van blixem, donder ende strangen winde, die ons grooten ancxt jaechden, want hij ons geley hoe wel dat wij op 2 ankeren lagen deden dreyven nyet verre vander steenrotsen, alzo dat wij die doot voor ons ooghen sagen, ende en hadden die scheepsknechten diemen heet galooten met grooten haest nyet noch eenen ancker uytgeworpen tschep hadde moeten breken* (Neeffs-Installé: fol. 7r-8r). *Zuo Pola vor der statt lagent wir am äncker ij tag still, das der wint gegen uns gieng. Und am mentag vor Sant Vitz tag, umb mitentag, do kam ein sturmwindt als groß, das die äncker liessent und das schiff nit mochtent behaben. Und treug uns der windt mit gewalt zuo einem felsen by zweyßen reißspiessen lang; und wo der seylen eins zerbrochen wer, oder jn der nacht beschechen wer, so wer die gale zersprungen an dem felsen. Also warent die galliotten, das sind die schiffknecht, so schnäll, das sy drig oder fier encker ußwurffent, damit das schiff behept wart* (Schmid 1957: 5). *Mentag vor Sant Vitz tag: maandag 12 juni 1497* (Grotefend 1982: 153).

²³ *Sanderendaechs, den 26en juny met eenen goeden winde, seijlden wij van Corfoen ende quamen tsanderendaechs inde stad van Modon, dwelcke es 30 mylen van Corfoen, ende waren blyde danc-kende Onsen Heere vanden winden [...]. Sondaechs den 28 juny gingen wy tseyle ende voeren naer Candien. Die wint en was nyet gestapelt, waeraf wij droef genouch waren. Den 29 dach wast rede-lyck goeden wint, die ons op den laetsten dach vander zelve maendt brocht nyet verre van een cleyn eylandt, Choriga genoempt. Op den x dach Julio quamen wij in die haven van Candien, daer die capitain van orloge ons quamp besien, met zijne geleye van oorloghe, dwelck terstont wist in die stad Modon dat wij overlast hadden vanden Torcke. Van Modon tot Candien is 300 Italiaen-schen mylen, welck landschap es geheel geheel onder den heer van Venegien* (Neeffs-Installé: fol. 9v-10r). *Corfoen*: Korfoe (Corfu), de hoofdplaats van het Griekse eiland Korfoe. *Modon*: Methoni, een havenstad aan de zuidwestkant van de Peloponnesos (Italiaans: Modone). *Candien*: Heraklion, op het Griekse eiland Kreta (Italiaans; Candia). *Choriga*: Kythira (Italiaans: Cerigo).

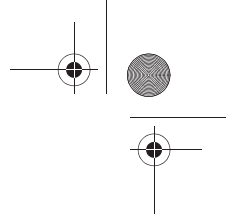
Zorzi die is getranscribeerd in de kronieken van Sanuto vertellen ons meer over deze overlast.

De pelgrimsgalei wordt tussen Kythira en Kaap Matapan namelijk benaderd door niet minder dan negen Ottomaanse oorlogsschepen (Schmid 1957: 7; Reyßbuch 1584: fol. 48r). Alvise Zorzi praat de schepen, maar krijgt geen duidelijk antwoord. Hij vermoedt daarom dat het om Ottomaanse zeerovers gaat en weigert vervolgens een enterploeg aan boord te laten voor inspectie. Hij vreest dat het flotille onder bevel staat van de Ottomaanse admiraal en zeerover Kemal Reis (1451-1511). In januari 1497 zou die Kemal Reis nabij Methoni een aantal Venetiaanse vrachtschepen hebben geënterd, de bemanning hebben laten verdrinken en de schepen met hun lading in beslag hebben genomen (Stefani 1879: kol. 462-463, 729). Alvise Zorzi wil terugkeren naar Methoni, maar de galei wordt achtervolgd en onderschept. In het daaropvolgende gevecht weten de Ottomaanse kanonniers de pelgrimsgalei zo zwaar te beschadigen dat Alvise Zorzi zich gewonnen moet geven. Na moeizame onderhandelingen over het losgeld mag de kreupele galei, geëscorteerd door een van de Ottomaanse oorlogsschepen, haar reis verder zetten naar Kreta, waar zij op 3 juli aankomt. Onderweg en op Kreta bezwijken verscheidene pelgrims aan verwondingen die zij tijdens de zeeslag hebben opgelopen (Schmid 1957: 8-10; Stefani 1879: kol. 728-732). Na de nodige reparaties kan de pelgrimsgalei op 12 juli verder reizen naar het Heilig Land (Schmid 1957: 11).

Waarom is de aanval op de pelgrimsgalei in het reisverhaal van Jan Aerts zo onhandig gecensureerd, niet alleen in de drukken, maar ook in de handschriften? In een autograaf zou zo iets toch nooit worden verzwegen?²⁴ Wil men lezers die zich door het verhaal geïnspireerd zouden voelen om op pelgrimage te gaan geen angst aanjagen? Aan het einde van de vijftiende eeuw en de eerste decennia van de zestiende eeuw raakt Venetië immers verwickeld in een aantal oorlogen met Frankrijk, Spanje en het Ottomaanse Rijk. Oorlog of oorlogsdreiging leidt er vaak toe dat er onder pelgrims minder bereidheid is om naar het Heilig Land te reizen. Zo dagen er na de Ottomaanse verovering van Rhodos op de hospitaalridders in december 1522 in Venetië amper 22 pelgrims op in het voorjaar van 1523 (Uffer 1982; Conrady 1882: 232). In 1519 waren dat

²⁴ Mogelijk heeft men in het begin van de tekst steeds een verwijzing naar dit bloedvergieten vergeten te censureren: *maer die periculen zijn zoo groot onderwegen dat een hem behoort te stellen inden staet van gratien, want daer zoo menich vroom man sterft die met ons track ghelyck ghij int vervolch hooren zult* (Neeffs-Installé: fol. 6v); *want daer menich vroom man sterft die met ons op de reyse was eer zy totter stadt van Jerusalem quamen* (Aerts 1595: 14). Uiteindelijk valt er in het hele verhaal maar één dode: de navigator van de galei die de pelgrims naar *Calamine* heeft gevoerd (*ut supra*).

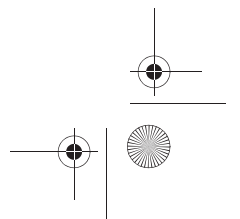

er 190, en in 1521 ongeveer 130 (Tschudi 1606: 26; Reichert 2005: 124). Gedurende de zestiende eeuw breidt het Ottomaanse Rijk zich snel uit. Denk maar aan de overwinningen van Kemal Reis op de Venetiaanse oorlogsvloot in de zeeslagen bij Zonchio (1499) en Methoni (1500), de verovering van het Heilig Land en Egypte op de Mammelukken in 1516-1517 of het Beleg van Wenen in 1529. In de daaropvolgende decennia wordt de Ottomaanse oorlogsvloot onder de admiraal en kaper Khair ad-Din Barbarossa (ca. 1475-1546) de belangrijkste maritieme macht in de Middellandse Zee. Voor een lezer uit de vroege zestiende eeuw valt de vraag of de pelgrimsgalei *overlast vanden Torcke* heeft ondervonden tegen deze achtergrond natuurlijk niet zo uit de toon, ook al verwijst die vraag oorspronkelijk naar een heel andere context.

Het lijkt er hoe dan ook sterk op dat het verhaal over de reizen van Jan Aerts tot en met de rondleidingen in Jeruzalem is gebaseerd op een in 1497 werkelijk gebeurde pelgrimage. Dat maakt een tweede reis in 1487-1488 meteen geheel onwaarschijnlijk, wat verklaart waarom er over Hendrik van Bergens pelgrimages naar Jeruzalem en Rome geen verslag wordt gedaan. Waarom wil Jan Aerts ons dan laten geloven dat hij ook in 1487-1488 naar Jeruzalem zou zijn gereisd? Wellicht is de verwijzing naar Hendrik van Bergens enkel toegevoegd om met de naam van de bisschop van Kamerijk meer gewicht aan het verhaal te verlenen, een vals argument om lezers te overtuigen van de betrouwbaarheid van de auteur.

Zou Jan Aerts in 1497 werkelijk van Jeruzalem naar het Katharinaklooster zijn gereisd? Hij volgt een andere route (Jeruzalem-Gaza-Caïro-Suez-Katharinaklooster) dan Bernhard von Breydenbach in 1483, Georges Lengherand in 1486 of Wolf von Zülhart in 1495 (Jeruzalem, Gaza, Katharinaklooster, Suez, Caïro) (Halm 1994: 209, 271; Kraack 2000: 148). Onze pelgrims moeten na hun bezoek aan het Katharinaklooster inschepen in een haven aan de Sināï om verder te reizen naar *Fas* en *Calamine*. Een omweg naar Caïro is dan niet logisch. In feite volgt hij in grote lijnen dezelfde route als Joos van Ghistele in 1483 (Kraack 2000: 137-138). Maar, in 1493 is Jan van Berchem van Jeruzalem eerst naar Gaza en Caïro gereisd, voor hij met zijn gezellen via Suez naar het Katharinaklooster kon trekken, om daarna terug te keren naar Caïro. (Kraack 2000: 152). Mogelijk is de beschrijving van de tocht naar Caïro en het Katharinaklooster dan eveneens gebaseerd op het verslag van een waargebeurde pelgrimage (in 1497).

Heeft Jan Aerts dan tijdens het schrijven van zijn reisverslag de volgende etappes, naar *Fas* en *Calamine*, verzonnen en in zijn relaas ingelast? Maar, waarom zou een franciscaan uit de Lage Landen dan een handelsgezant uit

Portugal kiezen als leidsman? Waarom geen Venetiaanse kooplui, zoals bij van Ghistele (Gaspar 1998: 252)? Of een gezant uit het land van Pape Jan, zoals bij Arnold von Harff? Waarom niet een of andere (Duitse) edelman, zoals de *hertoghe van Permeren*, of een voornaam lid van de clerus, iemand van het kaliber van Hendrik van Bergen? Heeft Jan Aerts zijn Portugese handelsgezant gecreëerd omdat hij in 1497 van Alexandrië naar Europa is gereisd aan boord van een Portugees vrachtschip? Of is de waarheid minder romantisch?

We zouden ook een verklaring moeten vinden voor volgende vraag: waarom is de reis naar Jeruzalem met zestien jaar geantedateerd? Wou de auteur zijn reis rond dezelfde tijd laten plaatsvinden als de reis van de Vlaamse edelman Joos van Ghistele? In hoeverre heeft het verhaal over van Ghistele's vergeefse queeste dan meegespeeld in het fingers van een geslaagde reis naar het graf van de apostel Thomas? Wanneer is de beschrijving van Jan Aerts' reis nu eigenlijk geschreven? De tekst bevat namelijk een paar anachronismen die naar de vroege zestiende eeuw verwijzen. Die zijn toegevoegd aan fragmenten die uit Bernhard von Breydenbachs *Die heylighe bevarden tot dat heylighe grafft in iherusalem* zijn overgenomen. Zou het niet kunnen dat iemand eerst enkele passages uit dat werk heeft ingelast in het verslag van een pelgrimage uit 1497 en vervolgens ook nog de reizen naar Fas en Calamine heeft verzonnen en toegevoegd? Heeft de auteur in die fragmenten informatie verwerkt die voor hem op dat moment belangrijk en actueel is?

6. DIE CONINCK VAN SPAGNIEN

Wanneer de pelgrims een bezoek brengen aan het klooster op de berg Sion wordt hen verteld dat de Bourgondische hertogen Filips de Goede en Karel de Stoute ieder jaar onderhoudsgeld hebben geschonken aan het klooster, evenals Maximiliaan van Oostenrijk, de echtgenoot van Karels dochter Maria van Bourgondië:

Des morgens den 22en augusti, doen quamen die pelgrims alle te saemen ende gingen op den berch van Sion in dat clooster vande minderbroeders. Daer es een schoon kercke der pelgrims, zeer verciert met costelycke tappyten, gehangen aen die wanden, de welcken hier voortijts hertooch Philips van Bourgognien, te samen met jaerlycxsen bijstant, dede, van 1000 ducaten, doen hij leefde, uuyt devocien tot deser stede, tot oitmoedicheyt tot desen broeders, die Godt dienende zijn; ende dat zelve dede zijn zone Carolus, doen hij leefde ende Maximilianus, Roomsche coninck, die Godt bewaeren wilt. Ende die coninck van

Spagnien es nu huer beste vrindt, alzoo my zelve die gardiaen seyde
(Neeffs-Installé: fol. 11r).

Deze passage is overgenomen uit *Die heylighe bevarden tot dat heylighe grafft in iherusalem*, maar de zinsnede *Ende die coninck van Spagnien es nu huer beste vrindt* is hier ingelast.²⁵ Het lijkt weinig waarschijnlijk dat een pelgrim uit de Lage Landen kort na 1497 een dynastische buitenstaander als Ferdinand II van Aragon zou toevoegen aan het rijtje Filips de Goede, Karel de Stoute en Maximiliaan van Oostenrijk. In 1497 wordt Spanje geregeerd door Ferdinand II van Aragon en Isabella I van Castilië. Maar, indien we te maken hebben met een auteur uit het eerste kwart van de zestiende eeuw dan zou die wel eens een Spaanse vorst willen vermelden wanneer die behoort tot dezelfde stamboom als de Bourgondische hertogen.

Het zou kunnen gaan om Filips de Schone (1478-1506), zoon van Maximiliaan en Maria. Door zijn huwelijk in 1496 met Johanna van Castilië, dochter van Ferdinand en Isabella, wordt hij na het overlijden van Isabella erkend als Filips I van Castilië, koning-gemaal van Castilië. Hij overlijdt echter in 1506 na nauwelijks drie maanden op de troon, onder mysterieuze omstandigheden. Maar waarschijnlijk wordt Karel (1500-1558) bedoeld, de oudste zoon van Filips de Schone en Johanna van Castilië. Omdat Karel nog minderjarig is wanneer zijn vader overlijdt, neemt zijn grootvader Maximiliaan I van Oostenrijk het regentschap over de Bourgondische Nederlanden op zich. Maximiliaan benoemt zijn dochter Margaretha van Oostenrijk tot landvoogdes. Zij resideert in Mechelen en maakt deze stad tot de feitelijke hoofdstad van de Bourgondische Nederlanden. Karel wordt te Mechelen grootgebracht aan het hof van Margaretha. Haar taak eindigt wanneer Karel op 5 januari 1515 in een plechtige vergadering van de Staten-Generaal meerderjarig wordt verklaard.

Als zoon van Johanna van Castilië maakt Karel ook aanspraak op de Spaanse troon. Na de dood van zijn grootmoeder Isabella I van Castilië komt zijn moeder op de Castiliaanse troon terecht. Johanna lijdt echter dermate zwaar onder

²⁵ *Als wy alle dese steden doirghegaen waren zo syn wy inghegaen in dat clooster des berchs van syon dair is een goelijcke ende suverlijcke overwulffde kerck ende was als ick waen om onse toecoemste suverlijcker dan sy plach toebereydt ende versciert mit costelycke tapeeten ghehanghen aen die wanden ende mit andere scierheyden die welcke hiervoirmaele hartoch philips van burgundien te samen met iairlixsche bistant van dusent ducaten doe hy leefde uut devocie tot dese stede ghegheven heeft tot noottrufficheit der broederen die dair god dienende syn. Ende dat selve dede oeck syn zoen Carolus doe hy leefde. Want oeck syn naebesitter teghenwoirdich heer die alre doerluchtichste ende victoriose hartoch van burgundien Maximilianus dat selve exempell synre voirvaderen navolghet* (Breydenbach 1488: fol. 21v-22r).

het verlies van haar in 1506 plotseling overleden echtgenoot, dat haar vader, Karels grootvader, Ferdinand II van Aragon, haar gek laat verklaren en haar laat opsluiten. Op die manier kan hij zelf het regentschap over de Castiliaanse troon op zich nemen. Deze troon komt eigenlijk toe aan Karel als Johanna's oudste zoon, maar Ferdinand II ziet als zijn opvolger liever Johanna's jongere zoon Ferdinand, die aan het hof van Ferdinand II wordt opgevoed. Wanneer Ferdinand II in januari 1516 overlijdt, heeft hij bij testament zijn kleinzoon Ferdinand nog niet formeel tot zijn opvolger kunnen benoemen. Daardoor blijft Karel de rechtmatige erfgenaam van Castilië en Aragon, en van Navarra, Napels, Sicilië en Sardinië. Karel wordt vervolgens in maart 1516 in Brussel uitgeroepen tot Karel I (Carlos I), koning van Spanje. Wanneer Karels andere grootvader Maximiliaan I van Oostenrijk, keizer van het Heilige Roomse Rijk, in januari 1519 overlijdt, wordt Karel in 1520 tot Karel V, Rooms koning (Koning van Duitsland en Keizer van het Heilige Roomse Rijk) gekozen en gekroond.

7. DAER EEN GELEYE COMPT

Het tweede fragment uit *Die heylighe bevarden tot dat heylighe grafft in iherusalem* waaraan een zinsnede is toegevoegd, vinden we in de beschrijving van Venetië:

Die heeren van Venegien seynden van jaere te jaere haere gewapende geleyen ofte schepen gelaeden om die coopliden goet uuyt te vuerene oft in te haelen, ende dat tot alle coninckrycke oft landen daer men te schepe aencommen mach. Item inden eersten zijn [zes] galeyen in Alexandrien, 2 in Damasco, 2 in Baruten, 2 in Barbarien, 2 in Constantinopelen, 2 in Jaffa, inde welcke de pelgrims gemeynelijck vaeren totten Heyligen Lande, 2 in Engelandt, 2 in Vlaen[deren], het welcke in diversche oorloghen die tusschen Spaegniën ende Vrankr[rycke] regneren verachtert es geweest (Neeffs-Installé: 3r-3v).²⁶

²⁶ *Die heren van veneetgien seynden van iair tot iair hoir ghewapende galeyen offte scepē gheladen om der coopluden goet uuttevoeren off andere noottorficheit weder om te brenghen ende dat tot alle conninckrijcken ende landen dairmen te scepē aen comen mach mit namen .vj. galeyen in alexandrien twe in damascum, twe in barutum, twe in barbarien, twe in constantinopolim, twe te ioppen offte iapha in welck die pelgrums ghemeenlick varen totten heiligen lande, twe in eng-hellant, twe in vlanderē ter sluus in die haven (Breydenbach 1488: fol. 11r). Gewapende geleyen: de Venetiaanse handelskonvoien tellen doorgaans twee tot vier bewapende handelsgaleien en worden soms begeleid door een of twee oorlogsgaleien (Stöckly 1995: 151, 179-181, 188-191; Judde de Larivière 2008: 92-96).*

Om het belang van de zinsnede *het welcke in diversche oorloghen die tusschen Spaegniën ende Vrankr[rycke] regneren verachtet es geweest* in te zien, is enige uitleg over de Venetiaanse maritieme handel nodig. De Venetiaanse Republiek stuurt gedurende de vijftiende eeuw vrijwel ieder jaar een konvooi van een viertal handelsgaleien naar Vlaanderen (Middelburg, Sluis, Brugge en na 1480 vaak ook Antwerpen) en Engeland (Southampton en Londen). De heen- en terugreis neemt door tussenstops in Spanje, Portugal en Frankrijk meer dan een jaar in beslag. De Venetiaanse handelsgaleien vervoeren vooral luxegoederen: specerijen, kleurstoffen, zijde, tapijten en edelstenen. Die goederen worden verhandeld voor wol, laken, bont, koper, tin, zilver, timmerhout, lood, kwik en nog vele andere goederen waar Venetië nood aan heeft of die het zelf weer exporteert (Stöckley 1995: 152-165; Harreld 2004: 37-39).

In de tekst wordt beweerd dat de konvooien naar Vlaanderen door oorlogen tussen Spanje en Frankrijk enige tijd niet zijn uitgevaren. Dat moet opnieuw informatie zijn die in het eerste kwart van de zestiende eeuw is toegevoegd. Tussen 1494 en 1526 raakt de Venetiaanse Republiek namelijk verwickeld in een aantal oorlogen op het Italiaanse schiereiland waarin meermaals ook Franse en Spaanse strijdkrachten tegenover elkaar staan: de Eerste Italiaanse Oorlog (1494-1498), de Tweede Italiaanse Oorlog (1499-1504), de Oorlog van de Liga van Kamerijk (1508-1516) en de Italiaanse Oorlog van 1521-1526. Tussen 1495 en 1526 vertrekken er enkel galeien naar Vlaanderen en Engeland in 1498, 1499, 1501, 1503-1508, 1517, 1519 en 1521. Na de Italiaanse Oorlog van 1521-1526, zouden er alleen nog in 1530 en 1533 galeien naar Vlaanderen varen (Judde de Larivière 2008: 64, 66-67, 72-76, 112-113). Vermoedelijk verwijst het fragment naar de Venetiaanse galeien die gedurende de Oorlog van de Liga van Kamerijk (1508-1516) niet naar Vlaanderen varen, maar in 1517 opnieuw uitvaren en in 1518 voor het eerst sinds 1508 opnieuw in Antwerpen aanleggen (Van Heyst 1753: 252; Ullens 1843: 5, 11).²⁷

De prent *Antverpia Mercatorum Emporium* toont een zicht op de rede van Antwerpen, circa 1515-1521. Daar staan twee Venetiaanse handelsgaleien op afgebeeld, maar ook een schip dat *van Jherusalem comt*.²⁸ In april 1518 loodst een zekere Dierick van Paesschen vanuit Antwerpen zijn schip de *Salvator* naar het Heilig Land en Rome, met aan boord enkele tientallen pelgrims uit de Lage Landen. Aangekomen in Jaffa worden zij echter gevangen genomen door de Ottomanen. Na het betalen van losgeld worden de pelgrims vrij-

²⁷ De galeien van 1519 komen in 1520 aan in Brugge (Stabel 2001: 205).

²⁸ Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, PK.mp.26181 <<http://search.museumplantinmoretus.be/Details/collect/334215>> [20/09/2018].

gelaten en kunnen zij alsnog naar Jeruzalem reizen. De *Salvator* vaart vervolgens naar Rome, maar keert zonder passagiers in het voorjaar van 1519 terug in Antwerpen, want die passagiers zijn na hun pelgrimage in Rome om onduidelijke redenen over land teruggekeerd naar Antwerpen (Ullens 1843: 9-10; Degryse 1975: 15, 20). De verhalen van die gevangen genomen pelgrims hebben misschien een invloed gehad op de bereidheid van hun stad- en streekgenoten om zich ook aan een pelgrimage te wagen. Was dat een bijkomende reden om de *overlast vanden Torcke* te censureren?

8. O FEITOR

De Venetiaanse handel valt in het begin van de zestiende eeuw overigens niet helemaal stil, want er varen ondanks het oorlogsgeweld vrijwel ieder jaar nog konvoeien naar Alexandrië en Beiroet, waar zij specerijen en andere kostbare waren laden. Die specerijen zijn door handelaars uit Gujarat vanuit Calicut (Kozhikode), een verzamelpunt voor specerijen in Indië, naar de havens van Jeddah of El-Tur in de Rode Zee vervoerd. Vervolgens worden die specerijen met kamelenkaravanen naar Alexandrië en Beiroet getransporteerd, waar zij door handelaars uit Venetië worden opgekocht.

De Venetianen zijn aan het begin van de zestiende eeuw echter niet langer de grootste importeur van specerijen in Europa. In 1498 bereikt de Portugese ontdekkingsreiziger Vasco da Gama namelijk Calicut. Vanaf 1500 vertrekt er vanuit Lissabon jaarlijks een konvooi naar Indië om specerijen en andere waren rechtstreeks naar Europa te voeren. Het *Casa da India*, de staatsinstelling van de Portugese Kroon die tot 1570 alle Portugese handel naar India monopoliseert, heeft daarom in Indië in verscheidene steden een handelspost (*feitoria*) gesticht, waar men gedurende het jaar specerijen en andere waren opkoopt en opslaat tot het jaarlijkse konvooi deze komt ophalen. De Portugezen willen die specerijen ook verkopen in West-Europa. Op die manier komen in 1503 de eerste Portugese schepen met specerijen aan in Antwerpen. Vervolgens opent de Portugese kroon in 1508 in Antwerpen haar *Feitoria de Flandres* (*Feitoria Portuguesa de Antuérpia*), om als Europese arm van het *Casa da India* handel te drijven in onder andere specerijen, suiker, koper en zilver. Aan het hoofd van dat handelshuis staat een door de Portugese koning benoemde *feitor*. In 1549 sluit de Portugese kroon haar inmiddels verlieslatende factorij in Antwerpen.²⁹

²⁹ Het handelshuis blijft wel bestaan, maar krijgt een andere rol: het is niet langer een handelspost van de Portugese kroon, maar ondersteunt Portugese handelaars die in Antwerpen actief zijn.

Een verwijzing naar die Portugese specerijenhandel vinden we ook terug in het reisverhaal van Jan Aerts: wanneer de pelgrims met een Portugese galei van Jeruzalem terug reizen, ontmoeten zij op zee kort voor hun aankomst in Lissabon een schip geladen met specerijen uit *Calcoeten*.³⁰ De keuze voor een Portugese *factoor* als leidsman is wellicht niet zo verwonderlijk indien het reisverhaal in de eerste decennia van de zestiende eeuw in de bloeiende handelsstad Antwerpen wordt geschreven. Wie zou er op dat ogenblik beter geplaatst zijn om een imaginaire reis naar *Arabia* en *groot Indien* te leiden dan een handelsgezant van de Portugese koning? Gedurende 1509-1514 en 1521-1526 is een zekere João Brandão Sanches in Antwerpen de door de Portugese koning Emmanuel I persoonlijk aangestelde *feitor* (Lach 1994: 16). Zou deze João model hebben gestaan voor de *Don Juan* die is overgeleverd in de titel van het Leidse handschrift?

De *factoor* lijkt bovendien een hogere missie te moeten vervullen. Hij schenkt niet alleen grote hoeveelheden geld, *meer dan hondert duysent ducaten*, aan de christelijke kloosters en bedevaartsoorden waar de dertien pelgrims verblijven, hij zal geholpen door de Brabander Jan Aerts zijn wapenschild aan een *droogen boom* hangen:

Item smorgens vroech voor den dageraet waren wij aen treysen naer den droogen boom, den welcken leet 16 stonden vanden hole van Sinte Catharina, daer wij hadden geweest. Doen wij aenden droogen boom quamen, zoo vielen wij neder op ons knien ende danckten Godt ende zijnder moeder ende de heylighe maget Sinte Catharina, dat wij tot haren plaetsen gecomen waren. Ende staet op een steen clippe die verre over de zee staet, ende men seyt dat daer eenen houck vande werelt is. Ende wij broeders hingen ons wapens wapenen [sic] daeraen in een pampier (Neeffs-Installé: fol. 22v-23r).

Deze *droogen boom* is een gegeven dat niet zo vaak voorkomt in pelgrimsverslagen of reisboeken uit de dertiende tot de zestiende eeuw. Wanneer hij dan toch voorkomt, staat deze boom niet in de Sinaï maar in Hebron (Cramer 1908: kol. 57-58; Laurent 1873: 81, 154; Canisius 1725: 780-781) of Tauris (Tharsis, Tabriz) (Domenichelli 1881: 205; Cordier 1891: 21; Gaspar 1998: 336). De *droogen boom* staat in iedere tekst ook voor iets anders: de boom

³⁰ *Die coninck van Portugal hadde van onser compste vernomen van een coopman oft coopveerder die uuyt Calcoeten quamp met specien, die ons op der zee gesien hadde. Die hadde geseyt datter een Portugalouiser af quamp vanden Hey[ligen] Lande die op de banieren hadde het cruys Ons Heeren, want hij sach die wapen van Lisseboonen op dat schip staen (Neeffs-Installé: fol. 26r).*

waar Abraham bij zit te rusten wanneer God aan hem verschijnt in Genesis 18:1-8, of een boom die in teksten als het *Boec van den houte* is gegroeid uit een twijgje of zaadje van de Paradijsboom waaruit later het kruis vervaardigd zou worden waaraan Christus gekruisigd zou worden. Die boom zou dan na de kruisiging verdord zijn (Baert 2001: 251-252).

Deze scène is mogelijk toegevoegd om zo de vervulling van een voorspelling uit de *Historien der heiligher drie coninghen* in het vooruitzicht te stellen. Volgens die voorspelling zou een vorst uit het westen zijn wapenschild aan deze boom hangen om vervolgens de *Indien* aan zich te onderwerpen.³¹ Wil de auteur hiermee verwijzen naar ‘toekomstige’ Portugese verkenningen en veroveringen tussen de Rode Zee en de Indische Oceaan in het begin van de zestiende eeuw? Koestert de auteur de stille hoop dat de Portugezen de weg naar de door de *factoor* bezochte bedevaartsoorden vrij zullen maken, misschien zelfs het Heilig Land zullen heroveren?

Bij Jan van Doesborch in Antwerpen verschijnen in het begin van de zestiende eeuw een aantal anonieme werkjes waarin de Portugese ontdekkingsreizen worden verhaald, zoals *Calcoen* (1504) over de tweede reis van Vasco da Gama en *Die Reyse van Lissebone om te varen na dat eylandt Naguarua in groot Indien ghelegghen voor bi Callicuten enn Gutschin dair dye stapel is vander specerien* (1508). Is het reisverhaal van Jan Aerts mede geïnspireerd door dergelijke literatuur, die zelf overigens nog steeds een en ander overneemt uit Jan van Mandeville's reisverhaal?

We willen hier tevens wijzen op een verhaal dat, net zoals het reisverhaal van Arnold von Harff, enkele overeenkomsten vertoont met het reisverhaal van Jan Aerts, namelijk het circa 1515 door Jacobo Cromberger in Sevilla gepubliceerde *Libro del infante don Pedro de Portugal*. Portugese edities zijn, voor zover bekend, pas vanaf 1602 verschenen: *Livro do infante Dom pedro*. Dit fictieve verhaal zou geschreven zijn door een zekere Gómez de Santisteban (Gomes de Santo Estêvão), die beweert tolk te zijn aan het hof van Juan II

³¹ *Ende die stat tauris plach te hieten susis [...] Ende in die stat inden tempel der tartarien is enen dorren boem: daermen veel of seit alle die warelt doere. Ende desen boem hoedtmen starckelic met ghewapen luden, met sloten met starcken muieren: daer hi in besloten ende bemuyert is. Want in enen tiden so was ende is noch een ghewoente dat enich coninc prince of ghemeinte so starc of so mogentich mach werden dat hij met macht of violencie sinen schilt an dien boem mocht hangen. Dien coninc prince of gemeente soude hondert ende vijftwintich lantscappen van indien tot ethijopen sonder enich weder seggen als horen gerechten heer gehoersaem ende onderdanich sijn* (Hildesheim 1479: fol. 87r-87v). Gelijkaardige verbanden tussen de *droogen boom* en de heerschappij over onder meer het Heilig Land vindt men ook in *Het boec van Sidrac* en Mandeville's *Reysen int heilighe lant* (Van Tol 1936: 217; Cramer 1908: kol. 57-58).

van Castilië (1405-1454). Ongetwijfeld gaat het om een nom de plume. Deze Iberische Mandeville beweert Dom Pedro en zijn gezellen in opdracht van Juan II te hebben begeleid tijdens een reis naar Venetië, Jeruzalem, Caïro, het Katharinaklooster, het graf van de apostel Thomas en het hof van Pape Jan. De historische Dom Pedro (1392-1449), hertog van Coimbra, mag dan wel een paar diplomatieke reizen hebben ondernomen voor zijn vader João I, maar buiten Europa heeft hij in werkelijkheid nooit gereisd (Rogers 1961; Sánchez Lasmarías 2008; Tobienne 2016: 131). Zou deze tekst door Spaanse of Portugese connecties inspiratie hebben gegeven aan een auteur uit de Lage Landen? Het gezelschap rond de fictieve *don Pedro* telt net als de groep rond de *factoor* dertien leden.³²

Ook al gaat het reisverhaal van Jan Aerts in de eerste plaats over een aantal pelgrimstochten, waardoor het aansluit bij de reeds bestaande literatuur over (waargebeurde) pelgrimsreizen, het verhaal beschrijft anderzijds ook een reis naar gebieden voorbij de Rode Zee die in de eerste decennia van de zestiende eeuw nog maar amper in kaart zijn gebracht. Het verhaal sluit daarom ook aan bij verhalen over de Portugese en Spaanse ontdekkingsreizen die rond deze periode verschijnen, ook al gaat het dan niet over een reis langs de nieuwe zeeroutes. Worden de gebeurtenissen in het verhaal geantdateerd naar 1481 zodat de reis het karakter krijgt van een vroege Portugese verkenningmissie, met Brabantse inbreng? Hebben we dan te maken met een auteur die twee verschillende doelgroepen wou bereiken? Hoopte deze ook te worden gedrukt?

9. JAN AERTS

Alles wat we over de vermeende auteur Jan Aerts weten, hebben we uitsluitend te danken aan zijn reisverhaal. Hoe betrouwbaar zijn deze gegevens dan, wanneer het klaarblijkelijk om een verzonnen verhaal gaat? Heeft Jan Aerts wel werkelijk bestaan? Sporen van een Jan Aerts die omstreeks 1481 in Mechelen zou hebben geleefd zijn in historische bronnen niet aangetroffen. Maar misschien moeten we die sporen wel circa 1497 in Mechelen of omstreeks

---

³² *Allí se aplicavan muchos por ir con él, y no quiso llevar consigo sino doze compañeros a remembrance de los doze apóstoles, y con él éramos treze, como Jesuchristo con sus discípulos* (Sánchez Lasmarías 2008: 12); *sulcx dat die Factoor met dertien personen heeft ghereyst, alsoo oock Christus Jesus inden sterffelijcken lichame hier opter aerden ghewandelt hadde* (Aerts 1595: 64).

1518 in Antwerpen zoeken? Of hebben we gewoon te maken met een personage, verzonnen door een ons onbekende auteur?

Uit een aantal fragmenten in het handschrift Neeffs is steeds geconcludeerd dat Jan Aerts een monnik, mogelijk een franciscaan, zou zijn (Neeffs 1873: 270-271, 445; Wasser 1991: 21; Wasser 2014: 21). Jan Aerts heeft namelijk niet alleen veel aandacht voor de franciscanen tijdens de optocht op Sacramentsdag en de kloosters van de franciscanen die op de route naar het Heilig Land liggen, hij rekent zichzelf ook tot de geestelijken onder de pelgrims. Mogelijk was de pelgrim uit 1497 werkelijk een geestelijke uit Mechelen en zijn enkele verwijzingen naar zijn status en herkomst nog ongewijzigd overgenomen. Maar, net zo goed wou een Antwerpse auteur een leugenachtig verhaal betrouwbaar maken door het toe te schrijven aan een franciscaan uit Mechelen:

Daer naer werden alle die werelycke personen geleyt int hospitael der pelgrims, dat naer by staet ende wij religiose ende geestelycke mannen, van wat ordenen zij waeren, werden geleyt op den berch van Sion, int clooster vande minderbroeders voorgeschreven (Neeffs-Installé: fol. 10v).³³

Zoo gingen wij broeders int convent vande minderbroeders, daer ons teten ende te drincken bereedt was. Die ander pelgrims gingen ten hospitaele, daer zij geherbercht waren ende zoo rusten wij dien dach (Neeffs-Installé: fol. 13r).

Maer inden nacht deden wij priesters eerstwerf misse op diversche outaren. Eenighe daer Christus geboren was, ander op den outaer, die voor die cribbe staet, ander op den outaer ende ter plaetsen daer Jesus besneden was. Ick dede misse ter eeren Godts op den outaer daer hij geboren was (Neeffs-Installé: fol. 17v).³⁴

Wat zou het handschrift Leiden ons dan nog meer kunnen vertellen over Jan Aerts? Dat handschrift bevat immers voorafgaand aan het reisverhaal een *Prologhe* waarin de auteur de meerwaarde van verre reizen en het bezoeken

³³ Het was blijkbaar gebruikelijk dat geestelijken in het klooster op de berg Sion werden ondergebracht en de overige pelgrims in een hospitium in de buurt van de H. Grafkerk (Schefer 1882: 69).

³⁴ *Ende naer middernacht celebreeerden wy Priesters op diverschen Autaren den dienst der Missen staende voor die cribbe, die sommige daer die Heer Jesus gheboren was, eenige daer hy besneden was, maer ick celebreeerde ter eeren Gods, opten Outaer daer Christus Jesus geboren is, die Pelgroms waren altijt teghenwoordich met eender berrende keerssen (Aerts 1595: 40).*

van heilige plaatsen wil aantonen (fol. 2r-5v), en een *Totten leser* met een korte beschrijving van het leven en overlijden van Jan Aerts (fol. 5v-7v). Volgens dat handschrift zou Jan Aerts zelfs helemaal geen monnik zijn, maar veeleer een landmeter en bouwkundige:

Desen voorgenoemde ridder es een geometrist ende meester inder metselryen geweest, geboren van eerbaren ouders binnen der playsanter stadt van mechelen, dwelck een oprecht rechtveerdig, deuchdelyck ende godtvreesende persoon es geweest, zeer bemindt onder die borgers, matig soo wel in woorden, habyt als in spys en dranck (Ltk. 856: fol. 5v).³⁵

Hoe kan Jan Aerts nu ook nog eens een ridder zijn? Uit verscheidene vijftiende-eeuwse reisverslagen van Jeruzalempelgrims blijkt dat er ieder jaar tijdens een ceremonie in de Heilig Grafkerk een aantal pelgrims tot ridder in de Orde van het Heilig Graf zijn geslagen. Hoewel die ridderslag oorspronkelijk bedoeld is om verdedigers van het Heilig Graf te vormen en de geest van de kruistochten nog wel door sommige hoofden waart, worden er aan het einde van de vijftiende eeuw geen militaire expedities meer ondernomen. Aan het einde van die vijftiende eeuw draait het bij deze ridderslag vooral om maatschappelijk prestige (Williams 1998: 197; Elm 2015: 189-219).

Jan Aerts is luidens dit handschrift ook lid van een Jeruzalemgenootschap, want er wordt gesproken over *medebroeders ende ridders van Jerusalem* die zijn begrafenis regelen (Ltk. 856: fol 6v). In de vijftiende en zestiende eeuw bestaan er in verschillende steden in de Lage Landen, zoals Amsterdam, Antwerpen, Brugge of Leiden Jeruzalembroederschappen. Dat zijn religieuze verenigingen waarvan het lidmaatschap exclusief voorbehouden is aan *palmenaren*, pelgrims die het Heilig Land hebben bezocht (Gonnet 1884: 186-232; Conrady 1882: 186; Röhricht 1900: 38-39; Schneider 1982). Die broederschappen houden een paar keer per jaar een bijeenkomst en nemen deel aan processies op Palmzondag en Pasen. De leden van zo'n broederschap dragen dan palmtakken, waardoor zij voor de omstaanders duidelijk herkenbaar zijn als Jeruzalemvaarders.

³⁵ In het handschrift Leiden luidt de scène in de Geboortekerk enigszins anders: *En den selven nacht celebreerden die priesters ende deden misse op diverschenen outaeren eenige daer Cristus geboren was andere opden outaer ter plaetsen daer Jesus besneden was ende eenen van heurlieden opten outaer daer die Saligmaker geboren was. Die pelgrims waren altyt tegenwoordich elck met eender bernende keerse* (Ltk. 856: fol. 72r). Omdat het altaar daer *Cristus geboren was* en het *outaer daer die Saligmaker geboren was* in feite hetzelfde altaar zijn, is dit duidelijk een onhandige aanpassing van de tekstvariant waarin Jan Aerts een geestelijke is.

In de Sint-Rombouts te Mechelen bevindt zich een door leden van zo'n broederschap ingerichte Jeruzalemkapel, waar een aantal graven van Jeruzalempelgrims te vinden zijn (Van den Eynde 1770: I. 66-68). Jan Aerts zou wel niet in die kapel zijn bijgezet: *In syn sterfbedde liggende soo en heeft hy gheensins ghewilt datmen hem soude begraven binnen der kercken van Sint Rombouts tot mechelen inde Cappelle vanden Ridders [...] daerenboven begheerende dat men hem gheen pompeuse uytvaert en soude doen* (Ltk. 856: fol. 6r-6v). Jan Aerts zou daarom zijn begraven *opt kerckhoff des cloosters van hanswycke alwaer hy jaerlicx uyt devocien met syn riet op den palmsondach syn processie was doende* (Ltk. 856: fol. 6v).³⁶ Het gaat om de tijdens godsdiensttroebelen in 1578 in brand gestoken en nadien geheel afgebroken Onze-Lieve-Vrouw van Hanswijk (Van den Eynde 1770: I. 391).³⁷

Jan Aerts blijkt ook een aantal tatoeages te dragen:

Nu desen ridder overleden was soo heeftmen op syn lichaem gebrandt gevonden twee geheel Rayen met een Riet dweers deur loopende twee dobbel cruycen die de Ridders van Jerusalem gemeynlyck voeren deen radt staende voor op syn borst & dander op zynen Rugghe deen cruys op syn Rechter & dander op syn slincke schouder dwelck zyn eerste noch syn tweede huysvrouwen, vader noch moeder, noch noot persoon en hadde gesien noch oock gheweeten (Ltk. 856: fol. 6v).³⁸

In de druk uit 1595 is deze passage enigszins gewijzigd en toegevoegd aan het einde van het verhaal:

Als desen voorschreven Jan Aerts aflijvich was gheworden, soo heeftmen van voor op zijn borst ende achter op zynen rugghe ghebrandt gheonden dat halve ende gheheele radt van Sinte Cathelijnen, alsoo den edelen Ridder ende heer Cortenbach in zynen leven heeft vercleert, alsoo hy selfs in persoone hadde ghesien, wiens beyder zielen Godt die heer ghenadich sy, door die verdiensten Christi Jesu (Aerts 1595: 64).³⁹

³⁶ *Riet*: een lange smalle palmtak, ook wel *het heylige Riet van Jeruzalem* genaamd.

³⁷ De Onze-Lieve-Vrouw van Hanswijk is tussen 1663 en 1681 grotendeels heropgebouwd als barokkerk volgens het plan van architect Lucas Faydherbe.

³⁸ Sommige pelgrims, zoals de Schot William Lithgow, hebben zich gedurende de vijftiende tot en met zeventiende eeuw laten tatoeëren met religieuze symbolen als bewijs van hun bezoek aan het Heilig Graf (Lithgow 1616: 253; Koldewey 2002: 4-5; Ousterhout 2015). Edward Terry, een kapellaan van de *British East India Company*, beschrijft hoe pelgrims zich laten tatoeëren (Terry 1777: 61-62). Otto Friedrich von der Gröben beschrijft in zijn reisverslag de tatoeages die hij heeft laten zetten (Gröben 1694: 283-286).

³⁹ Cortenbach: de referentie naar deze vooraanstaande familie in het Mechelen van de zestiende eeuw komt alleen in de drukken voor.

Ondanks al deze details blijft ook deze Jan Aerts als historische persoon niet opspoorbaar. Hoe verleidelijk het door de overvloed aan gegevens ook is geloof te hechten aan het voorwoord uit het handschrift Leiden, toch hebben we meer dan waarschijnlijk te maken met een zorgvuldig verzonden levensbeschrijving. Indien de auteur van deze levensbeschrijving wou dat het spoor naar Jan Aerts zou doodlopen aan de ruïnes van de Onze-Lieve-Vrouw van Hanswijk dan moeten we de tekst in het handschrift Leiden na 1578 dateren.

De aard van het handschrift Leiden verklaart wellicht waarom heel deze biografie gefingeerd is. Het handschrift bevat namelijk ook een inhoudsopgave (*Indeylinghe des tegenwoordigen boeckx in vyff boeckxkens off deelen gespleten met dinhoudt van elcken particulieren deele*) (fol. 8r-9v) en een alfabetisch register (*Tafel der saecken en materien*), echter zonder verwijzing naar de respectieve folio's (fol. 10v-20v). Daarna volgt nog een *itinerarium* van Mechelen tot Venetië (fol. 21r-23v), dat we ook terugvinden vooraan in het handschrift Neeffs (Neeffs 1873: 273-276) en het handschrift Brussel (KB II-1288: fol. 1r-2r), maar niet meer in de drukken. Na het *itinerarium* vervolgt het handschrift met het eigenlijke reisverhaal. De tekst is hier ingedeeld in 24 genummerde kapittels verdeeld over vijf *boecken*, tegenover 33 genummerde kapittels in de ons bekende drukken, zonder verdeling over *boecken*. De handschriften Neeffs en Brussel zijn wel ingedeeld in een aantal hoofdstukken die een titel dragen, maar die zijn niet genummerd. In het handschrift Leiden staan bij de tekst ook *marginalia*, met zoals gebruikelijk een korte inhoud van de paragraaf ernaast. Verscheidene van deze *marginalia* zijn identiek aan de *marginalia* in de uitgave uit 1595. In latere drukken zijn de *marginalia* weggelaten.

Deze samenstelling laat vermoeden dat het hier zou kunnen gaan om een voorbereiding op een (nooit verschenen) druk, of een afschrift van een druk waarvan alle exemplaren inmiddels verdwenen zijn. Dat laatste is niet eens zo vergezocht, want van de drukken uit 1595, 1602, 1606 en 1619 is telkens maar één exemplaar bewaard gebleven. Wanneer iemand uit de zestiende of zeventiende eeuw belangstelling had in een boek dat niet meer in de handel te verkrijgen was, dan gebeurde het wel vaker dat er een afschrift werd gemaakt van een exemplaar dat iemand daartoe wel ter beschikking wou stellen. De nog ontbrekende foliëring of paginering in het register laat echter vermoeden dat het veeleer om een voorbereiding op een druk gaat.

Het *Totten Leser* is in ieder geval na 1564 op papier gezet, want daarin wordt verwezen naar het Concilie van Trente, dat gespreid over drie zittingsperio-

den onder drie verschillende pausen heeft geduurd van 1545 tot 1563: *Ten anderen zoo es tselven int laetste concilio generael van Trenten inde ixte sessio gheapprobeert* (Ltk. 856: fol. 7r).⁴⁰ Dat concilium heeft tot doel de misstanden en misbruiken binnen de Katholieke Kerk aan te pakken. Ook wil men duidelijkheid scheppen over verscheidene door de protestanten betwiste geloofspunten. Tijdens de negende sessie onder paus Pius IV, de vijftiende en laatste sessie van het concilie, gehouden op 3 en 4 december 1563, zijn onder andere de aflaten, bedevaarten, (volks)devotie en de verering van relikwieën van heiligen opnieuw gelegitimeerd (O'Malley 2013: 243-244; Gomez-Géraud 2000: 11-12). Voorts wordt in het *Totten Leser* het reisverhaal van Jan Aerts in één adem genoemd met enkele gedrukte en betrouwbaar geachte reisboeken, waaronder de *reyse van heer Gheeraert Kuynretroefprister & vicarius binnen Campen* en de *reyse van Mher Joos van Ghistele* (Ltk. 856, fol. 5r-5v).

Zou deze tekstvariant het werk kunnen zijn van de Mechelaar Laurens Van Haecht, die een manuscript zoals het handschrift Neeffs in handen heeft gekregen en het relaas van zijn stadsgenoot wil publiceren? Heeft hij voor een eerste gedrukte uitgave van het reisverhaal een onbeduidende franciscaan willen transformeren tot een vrome en vooral deskundige *geometrist* die een reis door onbekende gebieden op betrouwbare wijze kan beschrijven?⁴¹ De *Prologhe* in het handschrift Leiden ontleent een en ander aan het voorwoord van de *Descriptio Terrae Sanctae* van Burchard de Monte Sion. De druk uit 1595 bevat een gelijkaardig voorwoord, maar dit lijkt een door Laurens Van Haecht bewerkte en ingekorte versie van die *Prologhe*. Zou Laurens Van Haecht voor beide verantwoordelijk kunnen zijn? Hij is zeker betrokken bij de uitgave uit 1595 en waarschijnlijk voegt hij dan met kapittel 14 ook een en ander toe uit Burchards werk (cf. voetnoot 12). Maar: in de titel of het voorwoord van de uitgave uit 1595 wordt Jan Aerts niet langer vermeld, in schril contrast met de uitgebreide biografie in het Leidse handschrift. Men heeft het uitsluitend over de reis van een vermogende Portugese *factor*: denkt de uitgever dat dit personage meer kopers zal lokken dan een onbekende Mechelaar? Heeft de uitgever of de censor Van Haechts aanpassingen aan de status van Jan Aerts af-

⁴⁰ 1545-1547, 1551-1552 en 1562-1563. Het concilie is bijeengeroepen door paus Paulus III (1545), voortgezet door Julius III (1551) en bekrachtigd door Pius IV (1563).

⁴¹ Het omgekeerde is gebeurd met het reisverhaal van de Franse pelgrim Gabriel Giraudet. In de eerste druk van zijn reisverslag, uit 1575, heet hij nog een *marchant de la ville de nostre Dame du Puy en Velay* te zijn. In een druk uit 1583 wordt hij plots voorgesteld als een *Prebste, de la ville du Puy en Velay, habitant de Tolose* hoewel verder uit de tekst nergens blijkt dat hij een priester zou zijn (Williams 1998: 302; Gomez-Géraud 1999: 235-237, 273-274).

gewezen?⁴² Heeft Van Haecht de geestelijke dan maar in ere hersteld voor de uitgave uit 1595?⁴³

BESLUIT

Het verhaal van Jan Aerts presenteert zich aan ons als het verslag van een in 1481-1484 ondernomen pelgrimage, maar het is duidelijk een mystificatie. Het reisverslag van een pelgrim die in 1497 werkelijk naar het Heilig Land is gereisd, wordt gebruikt als aanloop van een imaginair reisverhaal rond een zekere Jan Aerts die met een Portugese hoogwaardigheidsbekleeder naar het graf van de apostel Thomas reist. Delen van dat oorspronkelijke reisverslag zijn vermoedelijk kort na 1518 aangevuld met fragmenten uit *Die heylighe bevar-den tot dat heylighe grafft in iherusalem*. Jan Aerts betreedt dankzij de combinatie van twee waargebeurde pelgrimsverslagen naar en in Jeruzalem paden die ook in andere betrouwbare reisboeken uit de vijftiende en zestiende eeuw op gelijkaardige wijze zijn beschreven, met uitzondering van het bezoek aan de *Tempel van Salomon*. Dat bezoek wint door de inbedding in een verifieerbaar kader wel aan geloofwaardigheid. Dat geldt dan bij uitbreiding ook voor het fantaisistische vervolg van het reisverhaal in het zog van de *factoor*. Dat vervolg is dan weer geïnspireerd door de werken van Jan van Mandeville en Johannes von Hildesheim. Bovendien staat het verhaal niet alleen: er zijn in die periode in Europa nog fictieve of deels fictieve verhalen geschreven waar pelgrimages naar het graf van de apostel Thomas in voorkomen.

Dit reisverhaal moet vervolgens verspreid zijn in enkele handschriften. Zowel het handschrift Neeffs als het handschrift Brussel zijn allebei een laat, niet geheel foutloos en voor wat het handschrift Brussel betreft slechts gedeeltelijk afschrift van oudere kopieën. De tekst wordt na 1564, en misschien zelfs pas na 1578, bewerkt met het oog op een (nooit gerealiseerde?) druk. Rond de verteller Jan Aerts wordt voor deze tekstvariant zorgvuldig een nieuwe en zeer gedetailleerde levensloop verzonnen: niet langer een geestelijke, maar

⁴² Na 1521 mag er in de (Zuidelijke) Nederlanden geen enkel boek met geloofsafwijkingen meer gedrukt of verkocht worden. Voor een drukker een boek op de markt kan brengen moet de tekst eerst worden gecontroleerd door een vertegenwoordiger van de kerk (een *librorum censor* of *visitor*). Die moet nagaan of het werk nergens indruist tegen de geldende religieuze normen (preventieve censuur).

⁴³ *Ende naer middernacht celebreerden wy Priesters op diverschen Autaren den dienst der Missen staende voor die cribbe, die sommige daer die Heer Jesus ghebornen was, eenige daer hy besneden was, maer ick celebreerde ter eeren Gods, opten Autaer daer Christus Jesus geboren is, die Pelgroms waren altijt teghenwoordich met eender berrende keerssen* (Aerts 1595:40).

een vrome geometrist. Mogelijk is de bewerker dan al Laurens Van Haecht. Voor de uitgave van 1595 wordt de tekst door Laurens Van Haecht (nogmaals?) bewerkt.

Het feit dat het verhaal een paar herdrukken beleeft in de eerste helft van de zeventiende eeuw wijst er op dat dit reisverhaal enige populariteit moet hebben gekend. De lezers zullen het verhaal toentertijd wellicht hebben ervaren als een waarachtig reisverslag. Zij zullen er veel gegevens in hebben teruggevonden die zij ook in andere reisverhalen uit de vijftiende en zestiende eeuw konden lezen, maar ook *sommighe seer memorable historien ende saken* waar andere *reysers gheen mentie af en maken*. Vandaag blijkt de tekst na kritisch onderzoek een aantal elementen te bevatten waardoor we hem kunnen ontmaskeren als een volkomen onbetrouwbaar reisverslag. Wij moeten de tekst daarom lezen en bestuderen als een realistische fictie uit de vroege zestiende eeuw die de lezers lang op het verkeerde been heeft weten te zetten.

*The brainsicke youth that feeds his tickled eare,
With sweet-sauc'd lies of some false traueiler,
Which hath the Spanish Decades red a while,
Or whetstone leasings of old Maundevile;
Now with discourses breakes his mid-night sleepe,
Of his aduentures through the Indian deepe,
Of all their massy heapes of golden mines,
Or of the antique toombs of Palestine
(Joseph Hall; *Virgidemiarum: Satires*, IV, vi; 1598)*

Bibliografie

Aerts: handschriften en drukken

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Hs. II-1288.

Leiden, Universiteitsbibliotheek, Ltk. 856.

Neeffs-Installé: transcriptie handschrift Neeffs door Henri Installé (1992).

Cort verhael eender heerlijkker Reysen, gedaen by den machtighen Factoor des Coninx van Portugael Emanuelis die XIIIste, waer inne verhaelt worden seer vreemde geschiedenissen: oock seltsame dinghen der landen over d'Zee. T'Hantverpen: Gheleyn Jansens, 1595.

Leiden, Universiteitsbibliotheek, THYSIA 1833.

Cort verhael eender heerlijkker reysen: ghedaen byden machtighen factoor des coninx van Portugael, Emanuelis die XIIIste, waer inne verhaelt worden seer vrende geschiedenissen, oock seltsame dinghen der landen over de zee int licht

ghebracht deur Laurens Van Haecht van Goidtsenhoven. T'Hantverpen: By Jeronymus Verdussen, op onser L. Vrouwen Kerck-hof inde X Gheboden, 1602. Utrecht, Universiteitsbibliotheek Uithof depot, THO:WRT 121-38 dl 2.
 Digitaal exemplaar: <<http://objects.library.uu.nl/reader/index.php?obj=1874-351448>>

Cort verhael eender heerlijcker reysen, ghedaen byden machtighen factor des coninx van Portugael, Emanuelis die XIIIste, waer inne verhaelt worden seer vremde gheschiedenissen [...] Seer lustich ende recreatief om lesen int licht ghebracht, deur Laurens Van Haecht, van Goidtsenhoven. T'Hantverpen: by Hieronymus Verdussen, 1606.
 Deventer, Stadsarchief en Athenaeumbibliotheek, 21 C 69 KL.

De Heerlijcke reyse ende pelgrimagie van den machtighen factor des konincks van Portugael Emanuelis XIII., vol wonderlijcke saken ende gheschiedenissen, beschreven door Laurens Van Haecht van Goidtsenhoven. T'Hantverpen: Anthoni Spirinckx den Jonghen, 1619.
 Paris, Bibliothèque nationale de France, 4-O2F-69.

Reys door Verscheyde landen gedaen by den Factor van de doorluchtighsten Koning van Portugael Emanuel de XIV. In *Verscheyde Voyagien, ofte reysen*. Dordrecht: Voor Vinçent Caeymacx, 1652, p. 93-264.
 Paris, Bibliothèque nationale de France, G-29973.
 Digitaal exemplaar: <<http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb30251164h>>
 Praag, Nationale bibliotheek van Tsjechië, Rd 073050.
 Leuven, K.U. Leuven Centrale Bibliotheek, BRES: Tabularium – Magazijn, CaaA1362
 Leiden, Universiteitsbibliotheek, 1370 G 5
 Utrecht, Universiteitsbibliotheek, THO: RIJS 163-122
 Sächsische Landesbibliothek Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, Zentralbibliothek Magazin, Geogr.B.508

Literatuurlijst

Baert, Barbara (2001). *Een erfenis van heilig hout: de neerslag van het teruggevonden kruis in tekst en beeld tijdens de Middeleeuwen*. Leuven: Universitaire Pers Leuven.

Bejczy, Istvan (1993). 'Boekenwijsheid en persoonlijke beleving in een laat-middeleeuws reisverhaal: Jan van Mandeville overtroffen: Tvoyage van Joos van Ghisitele'. *Literatuur: tijdschrift over Nederlandse letterkunde*, p. 146-153.

Bejczy, Istvan (1994). 'Between Mandeville and Columbus: Tvoyage by Joos van Ghisitele'. In Zweder von Martels. *Travel fact and travel fiction: studies on fiction, literary tradition, scholarly discovery and observation in travel writing*. Leiden: Brill, p. 85-93.

- Bietenholz, Peter G.** (1985). *Contemporaries of Erasmus: a biographical register of the renaissance and reformation*. Toronto: University of Toronto Press, 1985-1987, 3 vol..
- Bockenberch, Jacob Dircxz.** (1620). *Een pelgerimsche reyse nae de H. Stadt Ierusalem, die gedaen heeft den E. Iacob Dircxz. Bockenberch van der Goude in Hollant*. Coelen: Henrick van Witten.
- Brall-Tuchel, Helmut & Folker Reichert** (2007). *Rom-Jerusalem-Santiago: das Pilgertagebuch des Ritters Arnold von Harff (1496-1498)*. Köln: Böhlau Verlag.
- Breydenbach, Bernhard von** (1488). *Die heylighe beuarden tot dat heylighe grafft in Iherusalem*. Mentzs: Eerhaert Rewich.
München, Bayerische Staatsbibliothek, 2 Inc.c.a. 2022m
<<https://opacplus.bsb-muenchen.de/search?oclcno=239414809&db=100>>
- Buijnsters, P.J.** (1969). *Imaginaire reisverhalen in Nederland gedurende de 18e eeuw*. Groningen: Voordrachten gehouden voor de Gelderse leergangen te Arnhem, Nr. 25.
- Canisius, Henricus** (1725). *Thesaurus monumentorum ecclesiasticorum et historicorum sive Henrici Canisii lectiones antiquae; Tomus IV*. Antverpiae: Rudolphum & Gerhardum Wetstenios.
- Chevalier, Ulysse** (1877). *Répertoire des sources historiques du moyen âge: bibliographie*. Paris: Librairie de la Société bibliographique.
- Chevalier, Ulysse** (1905). *Répertoire des sources historiques du moyen âge: bibliographie*. Paris: Picard.
- Cockx-Indestege, Elly & Geneviève Glorieux** (1968). *Belgica typographica, 1541-1600*. Nieuwkoop, 1968-1994, 4 vol.
- Conrady, Ludwig** (1882). *Vier rheinische Palaestina-Pilgerschriften des XIV., XV. und XVI. Jahrhunderts*. Wiesbaden: Feller und Gecks.
- Cordier, Henri** (1891). *Les voyages en Asie au XIVe siècle du bienheureux frère Odo-ric de Pordenone*. Paris: E. Leroux.
- Cramer, M.A.** (1908). *De reis van Jan van Mandeville naar de Middelnederlandsche handschriften en incunabelen*. Leiden: Brill.
- Crone, G.R.** (1934). 'Joos van Ghistele and His Travels in the Levant'. *Geographical Journal*, vol. 83, nr. 5, p. 410-415.
- Davies, Hugh William** (1911). *Bernhard von Breydenbach and his journey to the Holy Land, 1483-4: a bibliography*. London: J.&J. Leighton.
- Degryse, R.** (1975). 'De Palestinaschepen van Dierick van Paesschen (1511-1521)'. *Mededelingen van de Marine Academie van België*, vol. 23, p. 15-46.
- Denucé, Jan** (1939). *Aspects nouveaux de l'expansion portugaise en Belgique dans le passé*. Bruxelles: Instituto de Cultura Portuguesa.
- Deschamps, Jan** (1972). *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken*. Leiden: Brill.

- Deschamps, Jan & Herman Mulder** (1999). *Inventaris van de Middelnederlandse handschriften van de Koninklijke Bibliotheek van België*. Brussel: Koninklijke Bibliotheek, vol. 2.
- Domenichelli, Teofilo** (1881). *Sopra la vita e i Viaggi del beato Odorico da Pordenone*. Prato: Ranieri Guasti.
- Eckenstein, Lina** (1921). *A history of Sinai*. London: Society for Promoting Christian Knowledge.
- Elm, Kaspar** (2015). *Religious life between Jerusalem, the desert, and the world*. Leiden: Brill.
- Esch, Arnold** (1984). 'Gemeinsames Erlebnis, Individueller Bericht: Vier Parallelberichte aus einer Reisegruppe von Jerusalempilgern 1480'. *Zeitschrift für Historische Forschung*, vol. 11, p. 385-416.
- Esser, Raingard** (2012). *The politics of memory: the writing of partition in the seventeenth-century Low Countries*. Leiden: Brill.
- Fabri, Felix** (1557). *Eigentlich beschreibung der hin vnnd wider farth zu dem Heyligen Landt gen Jerusalem*. Frankfurt: Zöpfel.
- Friedman, Yvonne & Shulamit Furstenberg-Levi** (2017). 'Pilgrimage guides to the Holy Land: past and present'. *Journeys*, vol. 18, nr. 1, p. 35-56.
- Gaspar, R.** (1998). *Ambrosius Zeebout: Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Hilversum: Verloren.
- Germain-de Franceschi, Anne-Sophie** (2009). *D'encre et de poussière: l'écriture du pèlerinage à l'épreuve de l'intimité du manuscrit: récits manuscrits de pèlerinages rédigés en français pendant la Renaissance et la Contre-Réforme (1500-1620)*. Paris: Champion.
- Godefroy-Méniglaize & Charles de Denis** (1861): *Voyage de Georges Lengherand, maveur de Mons en Haynaut, à Venise, Rome, Jérusalem, Mont Sinā et Le Kayre, 1485-1486*. Mons: Masquillier et Dequesne.
- Goemaere, Pierre** (1974). *Si le monde avait été plus grand: deux siècles d'or: Belgique et Portugal*. Bruxelles: Labor.
- Gomez-Géraud, Marie-Christine** (1999). *Le crépuscule du grand voyage: les récits des pèlerins à Jérusalem (1458-1612)*. Paris: Champion.
- Gomez-Géraud, Marie-Christine** (2000). *Ecrire le voyage au XVIe siècle en France*. Paris: Presses universitaires de France.
- Gonnet, C.J.** (1884). *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom van Haarlem*, deel 11. Haarlem: W. Küppers.
- Gröben, Otto Friedrich von der** (1694). *Orientalische Reise-Beschreibung*. Marienwerder: Reiniger.
- Groote, E. von** (1860). *Die Pilgerfahrt des Ritters Arnold von Harff*. Köln: Heberle.
- Grotfend, H.** (1982). *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*. Hannover: Hahnsche Buchhandlung.

- Halm, Christian** (1994). *Europäische Reiseberichte des späten Mittelalters: eine analytische Bibliographie: Deutsche Reiseberichte*. Frankfurt am Main: Lang.
- Harreld, Donald J.** (2004). *High Germans in the Low Countries: German merchants and commerce in Golden Age Antwerp*. Leiden: Brill
- Hildesheim, Johannes von** (1479). *Historien der heiligher drie coninghen. Delf in hollant: J. Jacobszoon Vander Meer en Mauricius Yemantszoon*. Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 169 G 46, <<https://archive.org/details/ned-kbn-all-00001845-001>>
- Huen, Nicolas Le** (1488). *Des saintes pérégrinations de Jerusalem*. Lyon: Michel Topié et Jacques Heremberck.
- Jansen-Sieben, Ria** (1989). *Repertorium van de Middelnederlandse Artes-Literatuur*. Utrecht: Hes.
- Judde de Larivière, Claire** (2008). *Naviguer, commercer, gouverner: Économie maritime et pouvoirs à Venise (15e-16e siècles)*. Leiden: Brill.
- Koldewij, A.M.** (2002). 'Vrome reiziger of stoere jongen? Pelgrimstekens en profane insignes'. *Transparant, tijdschrift van de Vereniging van Christen-historici*, vol. 13, nr. 3, p. 4-7.
- Kraack, Detlev** (1997). *Monumentale Zeugnisse der spätmittelalterlichen Adelsreise. Inschriften und Graffiti des 14.-16. Jahrhunderts*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Kraack, Detlev** (2000). *Europäische Reiseberichte des späten Mittelalters: eine analytische Bibliographie: Niederländische Reiseberichte*. Frankfurt am Main: Lang.
- Lach, Donald F.** (1994). *Asia in the Making of Europe, Volume 2: a century of wonder*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lanher, Jean & Philippe Martin** (2007). *Dom Loupvent: récit d'un voyageur lorrain en Terre Sainte au XVIe siècle*. Bar-le-Duc: Conseil général de la Meuse.
- Laurent, J.C.M.** (1873). *Peregrinatores medii aevi quatuor*. Lipsiae: Hinrichs.
- Legassie, Shayne Aaron** (2017). *The medieval invention of travel*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lemaire, Claudine & Michèle Henry** (1991). *Isabella van Portugal: hertogin van Bourgondië, 1397-1471*. Brussel: Koninklijke Bibliotheek.
- Lithgow, William** (1616). *A most delectable and true discourse, of an admired and painefull peregrination from Scotland, to the most famous kingdomes in Europe, Asia and Affricke*. London: Nicholas Okes.
- Neeffs, Emmanuel** (1873). 'Un voyage au XVe siècle: Vénétie, Terre Sainte, Egypte, Arabie, Grandes-Indes'. *Revue catholique, recueil religieux, philosophique, scientifique, historique et littéraire*, vol. 9, p. 268-291, 321-336, 425-451, 553-581.
- O'Malley, John W.** (2013). *Trent: what happened at the council*. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press.

- Ousterhout, Robert** (2015). 'Permanent Ephemera: The 'Honourable Stigmatisation' of Jerusalem Pilgrims'. In Renana Bartal; Hanna Vorholt. *Between Jerusalem and Europe: Essays in Honour of Bianca Kühnel*. Leiden: Brill, p. 94-109.
- Pettegree, Andrew & Malcolm Walsby** (2011). *Netherlandish books: books published in the Low Countries and Dutch books printed abroad before 1601*. Leiden: Brill.
- Polak, L.** (1958). *The pilgrim book of Jehan de Tournay (1488-9), being a critical edition of the Valenciennes MS 493*. Birbeck University of London.
- Reichert, Folker** (2005). *Die Reise des Pfalzgrafen Ottheinrich zum Heiligen Land 1521*. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet.
- Reyßbuch** (1584). *Reyßbuch deß heyligen Lands: das ist Ein gründtliche beschreibung aller vnd jeder Meer vnd Bilgerfahrten zum heyligen Lande*. Franckfort am Mayn: Feyerabendt.
- Rogers, Francis M.** (1961). *Gómez De Santisteban: the travels of the Infante Dom Pedro of Portugal*. Cambridge: Harvard University Press.
- Rogge, H.C.** (1887). *Catalogus der Bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden; eerste deel*. Leiden: Brill.
- Röhricht, Reinhold** (1890). *Bibliotheca Geographica Palestinae*. Berlin: Reuther's Verlagsbuchhandlung.
- Röhricht, Reinhold** (1900). *Deutsche Pilgerreisen nach dem heiligen Lande*. Wagner'sche Universitäts-Buchhandlung.
- Ronchi, Gabriella** (2000). *Marco Polo: Milione, Le divisament dou monde*. Milano: Mondadori.
- Rumeu de Armas, Antonio** (1952). *Alonso de Lugo en la corte de los Reyes Católicos, 1496-1497*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Sánchez Lasmariás, Elena** (2008). 'Edición del Libro del infante don Pedro de Portugal, de Gómez de Santisteban'. *Memorabilia*, vol. 11, p. 1-30.
- Scheepstra, Trijntje Jantien** (1914). *Van den heilighen drien Coninghen*. Groningen: Wolters.
- Schefer, Charles** (1882). *Le Voyage de la sainte cyté de Hierusalem*. Paris: Ernest Leroux.
- Scheffer, Lia** (1987). 'De Itinerarius van Johannes de Hese'. In B. Ebels-Hoving. *Genoehlicke ende lustige historiën: laatmiddeleeuwse geschiedschrijving in Nederland*. Hilversum: Verloren, p. 21-34.
- Scheidt, Hieronymus** (1615). *Kurtze und Warhafftige Beschreibung der Reise Von Erfurd aus Thüringen nach dem gewesenen gelobten Lande und der heiligen Stadt Jerusalem*. Erfordt.
- Schenkel, Janny** (1993). 'Tvoyage van Mher Joos van Ghistele: frictie tussen feit en fictie'. *Scientiarum Historia*, vol. 19, nr. 2, p. 81-95.

- Schmid, Josef** (1957). *Luzerner und Innerschweizer Pilgerreisen*. Luzern: Diebold Schilling Verlag.
- Schneider, Wolfgang** (1982). *Peregrinatio Hierosolymitana: Studien zum spätmittelalterlichen Jerusalembrauchtum und zu den aus der Heiliglandfahrt hervorgegangenen nordwesteuropäischen Jerusalembruderschaften*. Münster.
- Simon, Anne** (1998). *Sigmund Feyerabend's "Das Reißbuch deß heyligen Lands": a study in printing and literary history*. Wiesbaden: Reichert.
- Soen, Violet** (2016). *Geschiedenis is een werkwoord: een inleiding tot historisch onderzoek*. Leuven: Universitaire Pers Leuven.
- Sollweck, Matthias** (1892). *Fratris Pauli Waltheri Guglingensis Itinerarium in Terram Sanctam et ad Sanctam Catharinam*. Tübingen: Litterarische Verein in Stuttgart.
- Stabel, Peter** (2001). 'De gewenste vreemdeling: Italiaanse kooplieden en stedelijke maatschappij in het laat-middeleeuws Brugge'. *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, p. 189-221.
- Stefani, F.** (1879). *I diarii di Marino Sanuto*; vol. 1. Venezia: Visentini.
- Stich, Markus J.** (2015). 'Stürme, Enge, Langeweile: Bemerkungen zum Alltag auf venezianischen Pilger-Galeeren im 15. Jahrhundert'. *Bulletin der Polnischen Historischen Mission*, p. 369-396.
- Stöckly, Doris** (1995). *Le système de l'Incanto des galées du marché à Venise (fin 13e-milieu 15e siècle)*. Leiden: Brill.
- Strijbosch, Clara** (2010). 'Ambrosius Zeebout en de waarheid: de betrouwbaarheid van het reisverhaal van Joos van Ghistele'. *Queeste: tijdschrift over middeleeuwse letterkunde in de Nederlanden*, vol. 17, nr. 1, p. 35-47.
- Strubbe, E. & L. Voet** (1960). *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*. Antwerpen: Standaard-Boekhandel.
- Terry, Edward** (1777). *A Voyage to East-India*. London.
- Thompson, Carl** (2011). *Travel writing*. London: Routledge.
- Tiele, Pieter Anton** (1884). *Nederlandsche bibliographie van land- en volkenkunde*. Amsterdam: Frederik Muller.
- Tobienne, Francis** (2016). *Mandeville's travails: merging travel, theory, and commentary*. Newark: University of Delaware Press.
- Tournoy, G.** (1984). 'The lost third epitaph for Henry of Bergen, written by Erasmus'. *Humanistica Lovaniensia*, vol. 33, p. 106-115.
- Tschudi, Ludwig** (1606). *Reyß und Bilgerfahrt zum Heyligen Grab*. Rorschach: Schnell.
- Tvoyage* (1557). *Tvoyage van Mher Joos van Ghistele*. Ghendt: Henric van den Keere.

- Uffer, Leza M.** (1982). 'Peter Füssli's Jerusalemfahrt 1523 und Brief über den Fall von Rhodos 1522'. *Mitteilungen der Antiquarischen Gesellschaft in Zürich*, vol. 50 (1980-1982), Nr. 3, p. 5-192.
- Ullens, F.G.** (1843). *Chronycke van Antwerpen, sedert het jaer 1500 tot 1575*. Antwerpen: Van Dieren.
- Van Cauwenberghe, Eddy** (2006). 'Jan Aerts: een Mechelaar op pelgrimstocht tussen 'kruis en wassende maan''. In Jaak Ockeley. *Recht in geschiedenis: een bundel bijdragen over rechtsgeschiedenis van de Middeleeuwen tot de hedendaagse tijd*. Leuven: Davidsfonds, p. 353-377.
- Van den Eynde, Rombaut** (1770). *Provincie, stad, ende district van Mechelen opgeheldert in haere kercken, kloosters, kapellen, gods-huysen, gilden, publieke plaetsen*. Brussel: J.B. Jorez.
- Van Gurp, A.** (1988). 'Middelnederlandse reisverslagen van Sinaï-pelgrims'. *Spiegel Historiae*, vol. 23, nr. 3, p. 117-124.
- Van Herwaarden, Jan** (2007). *Dan weer leed Jacobus van Compostela honger: overpeinzingen over de relatie tussen Erasmus en Santiago*. Amersfoort: Florivalis.
- Van Heyst, Wouter** (1753). *Het boek der tyden in 't korte*. Amsterdam: Van Esveldt.
- Van Tol, J.F.J.** (1936). *Het boek van Sidrac in de Nederlanden*. Amsterdam: H.J. Paris.
- Vermeulen, Joos** (2001). *Sultans, slaven en renegaten: de verborgen geschiedenis van het Ottomaanse rijk*. Acco: Leuven.
- Villierius, Stijn** (2009). 'Op zoek naar Pape Jan of naar avontuur? Een discoursanalyse van boek III van Tvooyage van Mher Joos van Ghistele (1482-1483)'. *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, N.R. LXIII, nr. 1, p. 27-60.
- Wasser, Ben** (1983). *Nederlandse pelgrims naar het heilige land*. Zutphen: Terra.
- Wasser, Ben** (1991). 'Die Peregrinatie van Iherusalem: pelgrimsverslagen van Nederlandse Jerusalemvaarders in de 15e, 16e en 17e eeuw: ontstaan en ontwikkeling'. *De Gulden Passer*, vol. 69, p. 5-72.
- Wasser, Ben** (2014). *Dit is de pelgrimage van het Heilig Land en daaromtrent: bloemlezing uit de reisverslagen van Jeruzalemvaarders uit de Nederlanden, 1450-1650*. Hilversum: Verloren.
- Westrem, Scott D.** (2001). *Broader horizons: a study of Johannes Witte de Hese's Itinerarius and medieval travel narratives*. Cambridge, Mass.: Medieval Academy of America.
- Williams, Wes** (1998). *Pilgrimage and narrative in the French renaissance: the undiscovered country*. Oxford: Clarendon Press.
- Zumthor, Paul** (1994). 'The medieval travel narrative'. *New literary history*, vol. 25, nr. 4, p. 809-824.

Appendix

In onderstaande tekstvarianten kan men zien hoe een fragment uit Bernhard von Breydenbachs *Die heylighe beuarden tot dat heylighe grafft in Iherusalem* geleidelijk bewerkt wordt. Hier zien we ook hoe in de handschriften Neeffs en Leiden twee data mogelijk fout zijn overgenomen uit hun respectieve bronteksten. De pelgrims gaan namelijk aan boord van de galei op zondag 4 juni, om op woensdag 17 juni 1497 te vertrekken naar Poreč (Parenzo) waar zij de volgende dag aankomen. 18 juni kan echter geen donderdag zijn, 8 juni wel (Grotefeld 1982: 152-153). Zo staat het ook in het handschrift Brussel: *met volle sijle quamen wij te parij[n]s op den viij dach in iunio* (Brussel, KB, II-1288: fol. 21r). Hans Schürpff gaat op 4 juni aan boord en komt vier dagen later aan in Poreč: *Uff denselben suntag, wie vor statt, am iij tag Brachotz, fuorend wir uß dem kloster Sant Niclausen und fuorent jm namen Gottes jn die gale. Und do wir jn die gale kament, do wolt der patron nicht faren; und lagent da still [...] und kament jn iij tagen jn ein stätt, heist Barentz* (Schmid 1957: 5). In de druk uit 1595 zijn de data blijkbaar gecorrigeerd.

Breydenbach 1488, fol. 12r:

Als verleden wairen .xxij. daghen die wy te veneetgien laghen verwachtende die galeye om te varen. Ende die tyt volcomen was om the varen. Ende doe alle dinck bereyt was te weten van noetturficheit die wy behoefden so bevaell ons die patroon dat wy ons bereyden soude te gaen inder galeye om te varen. Doe dede een borgher van veneetgien onsen patroon ende ons groet verdriet claghende van schulde over den patroon voir die senaet van veneetgien [...] Doe dit gheschiet was opten eersten dach in iunio die doe was die eerste sonnendach nae die sonnendach der heiligher drievoldicheit doe ghinghen wy mit onse patroon in der galeye ende teyden uut die anchoren verwachtende goede wijnt van drie uren des selven daghes tot die morghen toe des anderen daghes doe weyde een goede wijnt ende wy voeren mit groete vroechede ende bliscap singhende als gewoonlicke is Salve regina mit sommige andere antifonen ende collecten ende mit volle seylen quamen wy des anderen daghes the parens opten derden dach in iunio.

Neeffs-Installé, fol. 7r:

Als geleden waeren 34 daeghen, die wye te Venegien lagen verwachtende die galeye om te vaeren ende den tijt volcommen was als dat wij bij toedoen vande pelgrims, die ons te hulpen, metten patroon overcommen waeren ende alledinck bereedt was, te weten van Victalie, zoo beval ons die patroon dat wij ons bereyden zouden ende gaen inde galleye want hij vaeren wilde metten eersten winde, die ons bequaem mochte zijn. Item ghij zult weten dat die pelgrim broot oft biscuit, dat tweewerf gebacken es, met hem namen ende deden tschepe, tegens die toecomende noot want, want het wel te passe quam, zoo ghij meermaels hooren zult [...] Doen dit geschiet was op den iiiiien dach in iunio, dat was eenen sondach, naer den noene, zoo gingen wij met onsen patroon in die galeye, die daer lach ende dreef op haren ancker, een duytsche myle buyten die castelen buyten Venegien, verwachtende goeden wint ende bleven daer liggende tot goensdaechs morgens den 17en dach vander selver maendt, op welcken dach het waeide eenen doergaenden windt ende wij voeren met grooter blyschappen naer die stad Pari[n]se. Daer hoertmen die trompetten blasen zeer lustelyck ende die pelgrims songen Salve Regina met sommige ander antiphonen ende collecten, zoomen gewoonelyck is van doene ende met vollen seylen quaemen wij tsanderdachs te Pary[n]se, op den 18 dach in iunio.

Ltk. 856, fol. 42r-42v:

Alst nu xxxiiij dagen geleden was dat wy te venegien gelegen hadden verwachtende die galleye daer wy mede seylen souden ende den tyt nu vervult wesende deur tdoeden vanden patroon ende pelgrims die ons ter hulpe overcomen waren dat alle dinge bereet syn geweest te wetene van victalie ende andersins soo geboodt die patroon dat wy ons soude bereyden ende gaen inder galleye want hy in meyninge was tseyl te gaen metten eersten bequamen wint. Wy namen met ons buscuit ende broot dat tweewerf ghebacken was [...] Dit al beschickt wesende gingen wy op sondach dwelck den vierde Juny was met onsen patroon inde galleye die daer lach dryvende op haer ancker een duytsche mijle by tcasteel buyten venegien daer bleyvende liggende totten xvij dach der selver maent op welcke dach waeydet eenen bequamen ende deurgaende windt soo dat wy des morgens met groote blyschappe veerden na die stadt van parens daer hoorde wy die trompette bly blasen seer lustlijck ende die pelgrims songen salve regina met sommige collecten soomen gewoonlyc es te doene ende met volle seylen quamen wy des anderdaechs te parens dwelck opten xvij dach van Juno was.

Aerts 1595, p. 15:

Als wy nu binnen der voorghenoemde stadt van Venegien stil ghelegghen hadden den tydt van xxxij daghen verwachtende die Galleye oock dat wy by toedoen ende bystandt vanden Pelgroms metten Patroon vander Galeyen overquamen. Ende dat alle nootelijcke saken totter reysen dienende bereydt waren te wetene van victalie ende andersints soo advertteerden ons den Patroon totter Galleyen te gaen. Want hy gheresolveert was hem op die reyse te begeven metten eersten bequamen windt. Men sal waten dat die Pelgroms hun versagen tegen den aenstaenden noot van Buscuyt ende broot tweemaal ghebacken [...] Op eenen Sondach wesende den vierden dach der maent Junij naer der noenen ghingen wy met onsen voorschreven Patroon inde Galeye die daer lach en dreef op haren ancker die distantie van een duytsche mijle buyten die Casteelen der stadt van Venegien wanneer den geluckigen goeden windt veranderde blijvende aldaer liggende tot swoensdaechs smorghens toe den sevensten dach der selver maent op welcken dach waeydet eenen deurgaenden windt ende veerden met grooter vrolijcheyt nae die stadt van Paris doen hoordemen die trompetten seer lustich blasen ende wy pelgroms songhen seer devotelijck Salve Regina met sommige Antiphonen ende devote Collecten naer ghewoonte: Ende quamen des anderen daechs met voorspoedighen winde ende vollen seyle totter Stadt Paris wesende den achsten dach der selver maendt Junij.

